

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

**TARIM SEKTÖRÜNÜN TÜRKİYE EKONOMİSİ GELİŞİMİNE
KATKISI 1980-2018 DÖNEMİNİN ANALİZİ**

Yüksek Lisans Tezi

Arife YAZICI

Danışman
Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK

Nevşehir
Eylül 2021

ÖNSÖZ

Tez çalışmamın planlanmasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte engin bilgi ve tecrübeleriyle bana ışık tutan, yol gösteren danışman hocam Sayın Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK' e, bu zor ve meşakkatli yolda benden maddi ve manevi desteğin hiçbir zaman esirgemeyen, anlayışı ve desteğiyle her zaman en büyük destekçim olan aileme sonsuz teşekkürler.

Arife YAZICI

TARIM SEKTÖRÜNÜN TÜRKİYE EKONOMİSİ GELİŞİMİNE KATKISI 1980-2018 DÖNEMİNİN ANALİZİ

Arife YAZICI

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat, Yüksek Lisans, Eylül 2021

Danışman: Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK

ÖZET

Tarım sektörü insanoğlunun yaşamını sürdürebilmesi için gerekli olan temel gıda maddelerini üreten ana sektördür. Bu sektör beslenme gibi temel ihtiyaçları karşılamasının yanı sıra, ülke nüfusuna istihdam sağlaması, sanayi sektörüne hammadde aktarması ve dış ticarete olan katkısından dolayı stratejik bir öneme sahiptir.

Türkiye ekonomisi 24 Ocak 1980 kararları ile yapısal bir değişim sürecine girmiş ve piyasaların serbestleştirilmesi yaklaşımını esas almıştır. Bu ekonomik yaklaşım tarım sektörü üzerinde de önemli etkiler yaratmıştır.

Bu çalışmada tarım sektörünün Türkiye ekonomisi gelişimine yaptığı katkıların somut olarak ortaya konulması amaçlanmıştır.

Araştırmada TÜİK, FAO, WB verilerinden yararlanılarak Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün 1980-2018 yılları arasındaki değişimi dikkate alınmıştır. Çalışmada tarımın toplumun besinsel ihtiyaçlarının sağlanması, sanayi sektörüne hammadde aktarılması, dış ticarete olan katkısı ve yaratmış olduğu iş gücüne katkısı genel olarak incelenmiş olup 1980 yılından sonra sektörün görece etkisinin azaldığı gözlemlenmiştir. Buna karşın, sanayi ve hizmetler gibi tarım dışı sektörlerle doğrudan ve dolaylı yönden kaynak aktararak ana sektörlerle katkı sağlamaya devam etmiştir. Tarım sektörünün hem temel gıda maddelerinin üretilmesi hem tarım dışı sektörlerle kaynak aktarması hem de bu sektörlerle karşı pazar konumunda olmasından dolayı önemini kaybetmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarım sektörü, Türkiye Ekonomisi, Ekonomik Gelişme

THE CONTRIBUTION OF THE AGRICULTURAL SECTOR TO THE DEVELOPMENT OF THE TURKISH ECONOMY ANALYSIS OF THE 1980-2018 PERIOD

Arife YAZICI

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences

Economy, M.A., September 2021

Supervisor: Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK

ABSTRACT

The agricultural sector is the main sector that produces the basic foodstuffs necessary for the survival of human beings. In addition to meeting basic needs such as nutrition, this sector has a strategic importance because it provides employment to the country's population, transfers raw materials to the industrial sector and contributes to foreign trade.

The Turkish economy entered a process of structural change with the decisions of January 24, 1980 and was based on the liberalization of the markets approach. This economic approach has also had significant effects on the agricultural sector.

In this study, it is aimed to present concretely the contributions of the agricultural sector to the development of the Turkish economy.

In the research, the change of the agricultural sector in the Turkish economy between 1980-2018 was taken into account by using the data of TUIK, FAO, WB. In the study, the provision of the nutritional needs of the society, the transfer of raw materials to the industrial sector, its contribution to foreign trade and its contribution to the workforce it has created have been examined in general and it has been observed that the relative impact of the sector has decreased after 1980. On the other hand, it continued to contribute to the main sectors by transferring resources directly and indirectly to non- agricultural sectors such as industry and services. The agricultural sector has not lost its importance due to the production of basic foodstuffs transferring resources to non-agricultural sectors and being a market against these sectors

Keywords: Agricultural Sector, Turkish Economy, Economic Development

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	ii
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR VE SİMGELER.....	xii
TABLOLAR LİSTESİ.....	xiii
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIM SEKTÖRÜNÜN TANIMI VE GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1. Tarımın Kavramı ve Kapsamı	3
1.2. Tarım Sektörünün Tarihsel Gelişimi	6
1.2.1. Toplayıcılık.....	6
1.2.2. Av ve Balıkçılık.....	6
1.2.3. İlkel Ziraat.....	7
1.2.4. Endüstri Devrimi	9
1.2.5. Modern Tarım.....	10
1.2.6. 21. Yüzyılda Tarım.....	11
1.3. Tarım Sektörünün Ekonomik Gelişmeye Katkısı.....	14
1.3.1. Tarımsal Ürün Katkısı	14
1.3.2. Pazar Katkısı.....	16
1.3.3. İstihdam Katkısı.....	18
1.3.4. Üretim Faktörü Katkısı	19

1.3.5. Döviz Katkısı	21
1.4. Dünyada Tarım Sektörü	22
1.4.1. İstihdam	23
1.4.2. Üretim Ve Dış Ticaret.....	24
1.4.3. Dünya Ekonomilerinde Tarım Sektörünün Payı.....	26
1.4.4. Tarımsal Arazi	27

İKİNCİ BÖLÜM

1980 YILINA KADAR OLAN SÜREÇTE TÜRKİYE’NİN TARIMSAL YAPISI

2.1. Osmanlı İmparatorluğunun Toprak Durumu.....	28
2.2. Osmanlı Devleti’nde Tarım Sektöründen Kaynak Aktarımı Sağlanmasının Yolları.....	30
2.2.1. İltizam Sistemi	32
2.2.2. Malikâne Sistemi	33
2.3. Osmanlı Devleti’nde Tarımdan Alınan Vergiler.....	34
2.3.1. Ürün Üzerinden Alınan Vergiler	34
2.3.2. Toprak Üzerinden Alınan Vergiler	35
2.3.3. Kişi Üzerinden Alınan Vergiler	36
2.4. Osmanlı Devletinde Tarım Sektörünün Gelişememe Nedenleri.....	37
2.5. 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde tarım Sektöründe Modernleştirilme Süreci	39
2.6. 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinin Tarımsal Finansman Reformu.....	40
2.6.1. Memleket Sandıklarının Kuruluşu.....	41
2.6.2. Menafi Sandıklarının Kuruluşu	42
2.6.3. Ziraat Bankası’nın Kuruluşu.....	43
2.7. Türkiye Cumhuriyetinin Osmanlıdan Devraldığı Tarımsal Yapı.....	44
2.8. Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Tarım Sektörü(1923-1929).....	45
2.8.1. İzmir İktisat Kongresi	45

2.9. Tarımsal Üretimi Artırmaya Yönelik Gelişmeler.....	46
2.9.1. Aşar Vergisinin Kaldırılması.....	46
2.9.2. Çiftçiye Kredi Desteği Sağlanması.....	47
2.9.3. Toprak Mülkiyeti.....	47
2.9.4. Makineli Tarım Teşviki.....	48
2.9.5. 1929 Ekonomik Bunalımının Tarım Sektörüne Etkisi.....	49
2.10. Korumacı Devletçi Dönemde Tarım Sektörü(1930-1939).....	51
2.11. II. Dünya Savaşı Yıllarında Tarım Sektörü(1940-1945).....	52
2.12. Serbest Dış Ticaret Döneminde Tarım Sektörü(1946-1960).....	54
2.13. Planlı Dönemde Tarım Sektörü (1980 Yılına Kadar).....	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1980 SONRASI DÖNEMDE TARIM SEKTÖRÜ

3.1. Literatür Taraması.....	62
3.2. 24 Ocak 1980 kararları.....	64
3.2.1. 5 Nisan 1994 İstikrar Programı.....	65
3.3. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Türkiye.....	66
3.3.1. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması.....	66
3.3.2. Tarım Anlaşması'nın Türk Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri.....	70
3.3.2.1. Pazara Giriş Alanındaki Etkiler.....	70
3.3.2.2. İç Destekler Alanındaki Etkiler.....	71
3.3.2.3. İhracat Sübvansiyonları Alanındaki Etkiler.....	72
3.4. Tarım Sektörünün Türkiye Ekonomisindeki Yeri.....	72
3.4.1. Tarımsal Ürün Katkısı.....	73
3.4.1.1. Tarımın GSYH İçerisindeki Yeri.....	73
3.4.1.2. Artan Gıda Taleplerini Karşılama Açısından Önemi.....	77
3.4.1.3. Girdi Arzı.....	82
3.5. Piyasa Katkısı.....	86
3.5.1. Girdi Talebi.....	86

3.6. Sermaye Katkısı.....	88
3.6.1. Tarım Sektörün İç Ticaret Hadleri.....	88
3.6.2. Tarım Sektörden Aktarılın Vergiler.....	90
3.7. Sermaye Dışındaki Üretim Faktörlerinin Katkısı.....	93
3.7.1. İş Gücü Transferi	93
3.8. Tarım Sektörünün Satın Alma Gücündeki Değişimler	96
3.9. Tarım Sektörünün Dış Ticaretteki Yeri.....	98
3.10. Türk Tarımının Sorunları	103
SONUÇ.....	105
KAYNAKÇA	108
ÖZGEÇMİŞ.....	120

KISALTMALAR VE SİMGELER

BBM	Bitkisel Besin Maddesi
ÇSGB	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı
DİR	Dâhilde İşleme Rejimi
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
EVK	Emlak Vergisi Kanunu
FAO	Birleşmiş Milletler Gıda Tarım Örgütü
GATT	Tarife ve Ticaret Genel Anlaşması
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GVK	Gelir Vergisi Kanunu
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TUİK	Türkiye İstatistik Kurumu
UIS	Ulusal İstihdam Stratejisi

TABLolar LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1.1. Ülke Bazında Tarımsal İstihdamın Toplam İstihdam İçerisindeki Payı (1980-2018)	24
Tablo 1.2. Dünyada Tarımsal Üretimde İthalat-İhracat Değeri (1980-2018)	26
Tablo 2.1. Ziraat Bankası Kredileri (1923-1935).....	50
Tablo 2.2. GSMH'da Sektörlerin Katma Değer Dağılımları, 1930-1939	52
Tablo 2.3. GSMH'da Sektörlerin Katma Değer Dağılımları, 1940-1945	53
Tablo 2.4. Başlıca Tarımsal Girdilerin Sayısal Gelişimi (1946-1960)	55
Tablo 2.5. GSMH'da Sektörlerin Katma Değer Dağılımları, (1946-1960)	56
Tablo 2.6. GSMH'da Sektörlerin Katma Değer Dağılımları, 1963-1967	58
Tablo 2.7. GSMH'nın Sektörel Katma Değer Dağılımları, 1973-1978	60
Tablo 3.1. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla(1980-2018)	75
Tablo 3.2. Hububat Bitkilerinin Ekim Alanı, Üretim ve Verim Durumu	79
Tablo 3.3. Sığır Sayıları ve Üretim Miktarları	80
Tablo 3.4. Koyun Sayıları ve Üretim Miktarları.....	82
Tablo 3.5. 1980-2018 Yılları Arasında Endüstri Alanında Hammadde Olarak Kullanılan Bazı Önemli Bitkilerinin Ekiliş Alanı, Üretim ve Verim Durumu	83
Tablo 3.6. Gübre ve Traktör Kullanımı (1980-2018)	87
Tablo 3.7. Türkiye'de Kent ve Kırsal Nüfusu(1980-2018)	94
Tablo 3.8. Seçilmiş Tarımsal Ürünler ile Alınabilecek Mazot Miktarı	97
Tablo 3.9. Tarımsal Ürün / Mazot Paritesi.....	97
Tablo 3.10. Dış Ticarete Tarımın Payı (ISIC Rev.3, Milyon ABD Doları).....	99
Tablo 3.11. Türkiye Meyve-Sebze İthalat ve İhracatı (Miktar: Ton, Değer: 1000 \$) 100	
Tablo 3.12. Türkiye'nin Hububat İthalat ve İhracatı (Miktar: Ton, Değer:1000 ABD \$)	102

GRAFİKLER LİSTESİ

Sayfa No.

Grafik 1.1. Dünyada Hizmetler Sektörü ile Tarım Sektörünün İstihdam İçerisindeki Payı (1995-2018)	23
Grafik 1.2. Dünya Hububat Üretimi,1980-2018	25
Grafik 1.3. Dünya Ekonomisinde Tarım Sektörünün GSYH İçerisindeki Payı.....	26
Grafik 1.4. Dünya Tarımsal Arazilerin Toplam Arazilere Oranı (1980-2018).....	27
Grafik 3.1. Türkiye’de Sektörlerin GSYİH İçindeki Payı	76
Grafik 3.2. Türkiye Hububat Grubu Üretim Dağılımı,1980-2018	79
Grafik 3.3. İç Ticaret Hadleri	89
Grafik 3.4. İstihdam Oranlarının Sektörlere Göre Dağılımı	95
Grafik 3.5. Dünya Tarımsal Ürün Dış Ticaretinde Türkiye’nin Payı(%)	98
Grafik 3.6. Türkiye'nin Canlı Hayvan Dış Ticareti.....	101

GİRİŞ

Tarım sektörü, bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan besin maddelerini üretmesinin yanında istihdam, dış ticaret ve tarım dışı sektörlerle sağlamış olduğu katkılardan dolayı hem toplum sağlığı hem de ülke ekonomisi üzerinde önemli bir etkiye sahip olan ana sektördür. Ayrıca sektör toplayıcılık, avcılık ve çobanlık gibi geçirmiş olduğu çeşitli evreler sonucunda günümüz yaşam şekillerinin temellerini oluşturması açısından da önem arz etmektedir.

Gelişme sürecinde olan ülkelerin ilk evrelerinde tarım sektörü ekonominin başat sektörü konumundadır. Bu süreçte tarımın toplam istidam içerisindeki payı, toplam üretim içerisindeki payından da yüksektir. Sektör yalnızca gelişme evresinde olan ülkelerde değil aynı zamanda gelişme aşamasını tamamlamış ülkelerde de ekonomik bağımsızlığın devam ettirilebilmesi için de göz ardı edilemeyecek konumdadır.

Osmanlı Devleti'nden ilkel bir tarımsal yapı devralan Türkiye Cumhuriyetinin 1923 yılında GSYH içerisinde tarım sektörü payı yaklaşık %43 iken bu oranında küçük değişiklikler yaşayarak 1970'li yıllara kadar gelmiştir. 1980 yılından itibaren köklü bir değişim süreci içerisine giren Türkiye ekonomisi serbest piyasa ekonomisini benimsemiş ve devletin 1950'li yıllardan itibaren tarım sektörüne sağlamış olduğu destekler serbest piyasa ekonomisine geçiş ile geri çekilmeye başlanmıştır. Sağlanan destek ve teşviklerin geri çekilmesi ile tarımın ülke ekonomisi üzerindeki payı düşürülmeye çalışılmıştır. 1980 yılında tarım sektörünün GSYH içerisindeki payı yaklaşık %24,4'e 1995 yılında %14,5'e ve 2018 yılında %5,8'e düşmüştür (TUİK). Ancak tarım sektörünün GSYH içerisindeki payında azalma yaşanmasına rağmen gelişmiş ülke ekonomileri ile kıyaslandığında Türkiye ekonomisinde tarımın payı hala yüksek bir orana sahiptir.

Türkiye’de tarım sektörü içerisinde bulunduğu olumsuz koşullara rağmen iktisadi faaliyetler içerisinde önemli bir yere sahip olup ülkemizde ekonomik kalkınmaya çeşitli yollardan katkılar sunmaktadır. Nitekim sektör yarattığı istihdam, gerçekleştirdiği üretim ve oluşturduğu dış ticaret hacmi ile önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, gelişmiş ülkeler ile kıyaslandığında hala tarımsal payın yüksek olduğu Türkiye’de tarım sektörünün 1980-2018 döneminde Türkiye ekonomisi gelişimine ne derecede katkı sağladığı sorusunun cevabı aranarak, tarım sektörünün Türkiye ekonomisi üzerindeki rolü incelenecektir.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde, tarım sektörünün tanımı ve genel özellikleri, sektörün tarihsel gelişimi ve ekonomik gelişmeye katkısı teorik olarak açıklanacak olup ardından, dünya ekonomisinde tarım sektörünün mevcut durumu incelenecektir. Çalışmanın ikinci bölümünde tarım sektörünün Osmanlı İmparatorluğu döneminden 1980 yılına kadar geçen süreçte geçirmiş olduğu yapısal dönüşüm incelenecek olup Cumhuriyet sonrası döneme ağırlık verilecektir.

Son bölümde ise çalışmanın kapsamını oluşturan 1980-2018 dönemi tarım sektörünün Türkiye ekonomisi gelişimine sağlamış olduğu katkısı incelenecek ve ulaşılan sonuçlara detaylı olarak değinilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIM SEKTÖRÜNÜN TANIMI VE GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1. Tarımın Kavramı ve Kapsamı

Tarım ya da diğer adıyla ziraat, hayvansal ve bitkisel ürünlerin üretilmesi, veriminin ve kalitesinin yükseltilmesi, uygun şartlarda korunması işlenip değerlendirilmesi ve son olarak üretilen bu ürünlerin pazarlanmasını ele alan bir bilim dalıdır. Diğer bir ifade ile tarım, topluma hammadde ve besin maddeleri sağlamak amacı ile hayvansal ve bitkisel varlıkların, biyolojik açıdan üretim yeteneklerinin yönlendirilmiş ve planlanmış bir şekilde kullanmaktır (Doğan vd., 2015: 30).

Tarım, birçoğumuza göre hayvansal ve bitkisel ürünler üretmek olarak bilinir oysa günümüzde tarım, hayvansal ve bitkisel ürünlerin üretilmesinin yanı sıra üretilen bu ürünleri; işlemek, geliştirmek, ürünlerin üretim aşamasında kullanılacak üretim girdilerini sağlamak ve satış gibi birbirini takip eden faaliyetler dizisinin tamamıdır. Bunların yanı sıra tarımın teknik açıdan tanımını yapacak olursak tarım, tohum ve toprak kullanarak biyolojik kökenli olan ürünlerin üretilmesi ve üretilen bu ürünlerin çeşitli aşamalarda değerlendirilmesi olarak ifade edilir. Yani tarım bilimsel bilginin yanı sıra özel yetenek gerektiren uygulamalı bir bilim dalı olup amacı insanlara faydası dokunan ürünlerin ekonomik şekilde üretilmesini sağlamaktır (Direk, 2012: 16).

İnsanlık için ilk ekonomik uğraş alanı olan tarımın en önemli işlevi insanoğlunun karnını doyurmak ve dolayısıyla yaşamını sürdürmesini sağlayan besinsel ürünleri üretmektir. Fakat buna ek olarak tarım, endüstriyel sektöre hammadde sağlama, toplumun sağlığını ve ruhsal dengesini koruma, kalkınmanın finansmanını giderme ve tarım dışı sektörlerle işgücü katkısı sağlama gibi çeşitli işlevlere de sahiptir.

Tarımın beslenme dışında ki işlevlerine açıklayacak olursak ilk olarak; tarımın endüstriyel sanayiye hammadde sağlaması, endüstri devrimi ile tarımsal ürünlere bağlı olan endüstrilerin gelişmesi, endüstriyel hammadde ürünlerine olan talepte çok fazla artış yaratması sonucunu doğurdu ve bu talep artışı tarımsal ürünler ile giderildi. Tarımın diğer işlevi, toplumun sağlığını ve ruhsal dengesini korumak olmuştur. İnsanlar kırsal alanda doğa ile uğraşarak ve üretici durumunda olarak huzur bulurken kendilerine güvenli ve sağlıklı bir ortam yaratmışlardır. Yani tarım topluma güven içinde ve dengeli bir yaşam sunmuştur. Diğer bir işlevi, kalkınmanın finansmanını sağlamak olmuştur. Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi için gerekli alt yapının finansmanı, sadece tarım sektöründen sağlanabilmektedir. Bunu sağlayabilmek ise ancak tarımın vergilendirilmesi ile mümkündür. Son olarak ise, tarım dışı sektörlerin ve özellikle endüstriyel sektörün gelişmesi tarım sektöründen bu sektörlere sağlıklı işgücü aktarılması ile gerçekleşmiştir (Dinler, 2014: 35-76).

Tarımın genel özelliklerini incelersek; en önemli özelliği onun doğal koşullara bağlı olmasıdır. Tarımsal üretimde iklim ve mevsimlerin etkisi çok yüksektir. İnsanların bunlara herhangi bir müdahalede bulunması söz konusu olmayıp üretim için belli bir zaman gerekmektedir. Tarımsal üretim, canlılık belirtisi taşımakta olup üretim periyodunun uzunluğu ile de endüstri sektörüne göre farklı özellikler taşımaktadır. Tarımsal üretim için belirli bir sürece ihtiyaç duyulmakta olup özellikle meyvecilik ve hayvancılık alanlarında bu süreç daha çok uzamaktadır. Dahası bu dönemde ortaya çıkabilecek bulaşıcı hastalık, don olayı sel felaketi gibi olumsuzlukların, üretici gelirlerinin büyük bir kısmını ya da tamamını yok edebilmektedir. Bu yüzden tarım sektöründe risk ve belirsizlikler oldukça yüksektir (Memiş, 2005: 47).

Tarım insanlık için bir yaşam biçimi olup iş ve aile yaşantısını bütünleştiren bir sektördür. Tarımsal faaliyetlerde canlı bir materyal ile çalışıldığı için sürekli bir bakım ve ilgi söz konusudur. Üretimin belli koşullara bağlı olmasından dolayı, üretimin yapıldığı yörenin iklimi, toprak yapısı, su durumu gibi koşulları o yörede yetişmeye uygun ürünleri doğrudan etkilemektedir. Tarım sektöründe çiftçi büyük ölçüde kendine yeterlidir. Bu sektörde faaliyet gösteren birçok işletme öncelikle kendi ihtiyacına yönelik ürünler yetiştirmektedir. Günümüzde gelişmiş birçok ülkede tarım işletmelerinde bu durum azalsa bile hala devam etmektedir. Tarımsal üretim

ayrıca kesikli ve mevsimlere bağılıdır. Üretimin mevsimlere bağılı olması, neredeyse her ürünün değışik iklim etmenlerini üretimin farklı aşamalarında istemesi, üretimi mevsimlere bağlamaktadır (Direk, 2012: 27). Ayrıca üretimin mevsimlere bağılı olmasının bir diğer etkisi ise mevsimlik işsizliği ortaya çıkarmaktadır. Bitkisel üretimde ürünün çeşidine bağılı olarak bazı dönemlerde iş gücü neredeyse yoktur (Cinemre ve Kılıç, 2011: 9). Tarım dışı sektörlerde mevsimsel etki genel olarak bulunmamaktadır.

Tarımsal üretimde piyasa kontrolü diğer sektörlere göre daha sınırlıdır. Tarımsal üretim birbirinden bağımsız ve çok fazla üretici tarafından gerçekleştirildiği için üreticiler bir araya getirilerek üretimi kontrol etmek ve fiyatları üretici lehinde tutmak imkânsızdır (Direk, 2012: 27).

Tarımsal ürünlerin talep ve arz esneklikleri düşüktür. Fiyat ne olursa olsun insanlar aç kalmamak için gıda maddesi almak zorundadır. Fakat doyduktan sonra, fiyatın düşmesi tüketim üzerinde bir artış yaratmaz. İhracat talebi içinde aynı durum söz konusudur. İthalatçı ülkeler fiyatın düşük olduğu zamanlarda da ihtiyaçlarından fazla tarımsal mal talebinde bulunmazlar. Diğer taraftan tarımsal ürün arzı da fiyatlarda ortaya çıkan değışmelere karşı duyarlılık sergilemez (Kasnakoğlu ve Çakmak 2001: 14).

Tarım sektörü diğer sektörlere göre daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Sektörü oluşturan işletmelerin ve yetiştirilen ürünlerin çok çeşitli ve birbirlerinden çok farklı olması tarım sektörü için genelleme yapmayı zorlaştırmaktadır. İşletmelerin üretim nedenlerinin farklı olması (pazar için üretim yapanlar, iç tüketime yönelik olanlar), üretilen ürünlerin birbirinden farklı olması (depolanabilir ürünler, bozulabilen ürünler), bazı işletmelerin iç pazara bazılarının dış pazara yönelik üretim yapması bu karmaşık yapıya örnektir (Cinemre ve Kılıç, 2011: 8).

Tarımsal faaliyetler bu ve bunlara benzer özelliklerden dolayı daima hassasiyet gerektiren bir alan olmuş ve uygulanan çeşitli politikalarla koruma altına alınarak her zaman desteklenmiştir. Günümüzde hiçbir ayırım olmadan hem gelişmiş hem de gelişmekte olan tüm ülkeler, bu politikaları ve korumacı tutumu daima uygulamıştır.

1.2. Tarım Sektörünün Tarihsel Gelişimi

Ekonomi, sınırlı sayıda olan üretim faktörlerini, toplumu oluşturan bireylerin bütün gereksinimlerini karşılamak üzere, nasıl ve hangi alternatiflerde kullanacağını inceleyen bir bilim dalıdır (Gürler, 2008: 1). Ülke ekonomilerini oluşturan faaliyet kolları ise ekonomik sektörleri yaratmaktadır. Tarım sektörü de ülke ekonomilerini oluşturan en önemli sektörlerden biridir. Tarım sektörü insanoğlunun varoluşundan günümüze kadar, üretim faaliyetleri ve toprak mülkiyeti açısından çeşitli evreler geçirmiştir.

Bu başlıkta tarımın geçirdiği evreler altı döneme ayrılarak incelenecektir. Bunlar toplayıcılık, av ve balıkçılık, ilkel ziraat, endüstriyel tarım, modern tarım ve 21. Yy da tarım olarak incelenecektir.

1.2.1. Toplayıcılık

Tarımın tarihi geçmişini incelediğimizde, aslında tarım insanoğlunu temel gereksinimlerinden biri olan beslenmesini temin edecek ürünleri kendiliğinden yani herhangi bir emek ve girdi kullanmadan ortaya çıkmasına bağlanmaktadır. Beslenme için kullanılan bu ürünlerin toplanması ve ilk ihtiyaçların giderilmesi muhtemelen böyle olmuştur. Küçük azınlıklar halinde yaşayan insanlara tabiat tarafından sunulan varlıklar tükendiğinde ise insanlar yeni yerlere göç etmeye başlamış ve bu göçler sayesinde yeni yerlerde yeni ürünlere ulaşmışlardır. Bu yolla sadece beslenmekle kalmayıp tohum, yumru, dal veya meyve çekirdeklerini keşfetmişler ve yeni besin buldukları bölgelere yerleşerek geçimlerini bu şekilde sürdürmüşlerdir.

1.2.2. Av ve Balıkçılık

Bu aşamada insanlar toplayıcılığın yanı sıra avcılık yoluyla da karınlarını doyurmaya başlamış ve mağaralarda ya da ağaç kovuklarında yaşayarak nesillerini sürdürmüşlerdir. Özellikle iklim koşullarının elverişsiz oluşu avcılığı insanoğluna ister istemez benimsetmiştir. Bu tarzdaki beslenme şartlarından dolayı dünyada çok az bir nüfus yaşayabilmiştir (Dinler, 2014: 3).

Paleolitik Dönem; Uygarlık tarihinde av ve balıkçılık dönemine Paleolitik dönem denilmektedir. Bu dönemde insanlar hayvanları yakalayabilmek ve yakalayabildikleri bu hayvanlar ile besinsel ihtiyaçlarını sağlayabilmek için çeşitli aletler geliştirmişlerdir. Avlanabilmek içinde hayvanların göç zamanlarını takip

etmişler ve hayvanların buldukları alanlara giderek göçebe yaşam tarzlarını sürdürmüşlerdir (Direk, 2010: 19).

Esrarlı Devir ve Kültür Dönemi; Bitkilerin tohum, hayvanların yavru vermeleriyle nesillerinin devamını getirdiklerini insanlar tarafından anlaşılması sonucu sosyal yapı üzerinde değişiklikler yaşanmıştır. "Esrarlı devir yasası" denilen bu olgunun farkına varılması insanların daha öncelerde raslantı sonucu buldukları hayvanlar ve bitkilerle karınlarını doyurmak yerine, bu bitki ve hayvanların nesillerini korumaya itmiştir. İlk önemli devrim olarak insanlık tarihinde yer alan bu dönem M.Ö. 8 bin yıllarında ortaya çıktığı düşünülmektedir (Dinler, 2014: 2).

İnsanoğlu bitki ve hayvanların nesillerin, koruma ve onları yetiştirmeye başlaması ile bu canlıları daha yakından tanımaya başlamışlardır. Sonrasında göçebe hayattan yorulan insanoğlu öncelikle kümes hayvanları olmak üzere koyun, keçi, arı, eşek gibi hayvanları evcilleştirilmiştir (Direk, 2010: 19). Fakat tarımda hayvan gücünden faydalanma hemen olmamıştır. Eşek gücünden tarımdan ilk faydalanma M.Ö. 2000 yıllarında rastlanmaktadır. Öküzden çeki hayvanı olarak yararlanmak ise M.Ö. 300 yıllarında görülmektedir. Günümüzde kullanılması olağanüstü bir durum yaratmayan tekerlekten tarımda yararlanma süreci çok uzun sürmüş, karasaban ise ancak Ortaçağ'da kullanılmaya başlamıştır (Dinler, 2014: 3).

1.2.3. İlkel Ziraat

İnsanlar topladıkları ürünleri biriktirme alanlarında saklarken, bu ürünler (tohum, yumru vb.) toprağa dökülerek yeni bitkiler meydana gelmiştir. İnsanlar bu ürünlerin yeni bitkiler meydana getirdiğini fark etmeye başlayınca, toplama yoluyla elde edilemeyen ürünleri yetiştirmeye çalışmışlardır. Böylece yetiştirme ile birlikte ilkel ziraat dönemi başlamıştır. İlkel ziraat elle dikim, sopa ile dikim ocak açma suretiyle dikim, çapa ile dikim olmak üzere farklı zamanlarda ve farklı şekillerde yapılmaya başlanmıştır (Direk, 2010: 37).

Neolitik Çağ; İlkel ziraat dönemine "Neolitik" yani "Yeni Taş Çağı Dönemi" denilmektedir. İnsanlık için önemli yenilikleri başlangıcı olmuştur. Bu çağdan günümüze kadar geline süreçte aslında beslenme ihtiyacının çözümünün temelleri atılmıştır. Fazla üretime bağlı olarak tüketim artışının kökenlerini avcılık ve toplayıcılıktan, ilkel ziraata geçildiği M.Ö. 8500 yıllarında aramak gerekir. İlkel

ziraat yani yiyecek üretiminin ortaya çıkmasına katkı sağlayan beş ana neden gösterilebilir (Diamond, 2006: 143-147). Bunlar ;

- Kaynakların giderek azalmaya başlaması sonucu yiyecek arayışının zorlaşması, avcılık yapan insanların ustalaşması ve hayvanların nesillerinin tükenmeye başlaması.
- Bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi özellikle buğday ve arpa yetiştirilecek bölgelerin iklim değişiklikleri sonucu genişlemesi.
- Yiyecek toplama, işlem den geçirme ve saklama becerilerinin gelişmesi ve en önemlisi ise buğdayın kabuklarından ayrılması işlemi için gerekli aletlerin üretilmesi.
- Nüfusta yaşanan artış, bu konuda nüfus artışının mı yiyecek üretimine geçişi zorladığı yoksa yiyecek üretimine geçişle daha sağlıklı bir beslenme sayesinde nüfus arttığı kesin olarak bilinmemektedir.
- Yiyecek üretimine geçen toplulukların avcılık, toplayıcılık yapan topluma göre nüfus yoğunluğunun fazla olması nedeniyle, onların bölgelerini almaları veya yok etmeleri.

Görüldüğü üzere M.Ö. 8500 yıllarındaki yiyecek üreticiliğine geçiş bu dönemde adlandırılması mümkün olmayan ama iktisat biliminin temel konusunu oluşturan kıt kaynakların sınırsız ihtiyaçlar karşısında etkin kullanımının ilk davranış biçimini oluşturmuştur (Yıldız ve Özüşen, 2012: 12).

İlkel ziraat döneminde çiftçilik ile ilgili nerdeyse hiçbir bilgiye sahip olmayan insanoğlunun bitkileri evcilleştirmesi Neolitik Çağ'ın en belirgin özelliği ve insanlık tarihinin dönüm noktalarından birisi olmuştur. Bitki evcilleştirmek; bitkilerin bilerek ya da bilmeyerek insanlar için daha faydalı hale getirilebilmesi amacıyla genetik değişiklikler ile yabani hallerinden farklılaştırılması olarak tanımlanabilir. Şüphesiz o dönemde insanların hiçbiri bu bilgiye sahip değildi. Bu yüzden bazı doğa olayları üretime yardımcı olmuştur (Diamond, 2006: 157-158).

Bitkilerin evcilleştirilmesinin yanı sıra hayvanların evcilleştirilmesi de daha fazla insanın beslenmesini sağlamıştır. Hayvanların evcilleştirilme sürecinde insanların onları gözlemlemesi büyük katkılar sağlamıştır. Özellikle sürülerin doğal göç

dönemlerinde keçi ve koyunun göç etmediğinin görülmesi bu hayvanların evcilleştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır (Bronowski, 2009: 46). İlkel ziraat, bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi nüfus artışında etkili olmuştur. Esasında insanın doğada yiyebileceği çok az sayıda bitki ve hayvan bulunmaktadır. Fakat bu sınırlı sayıda ürünün ve hayvanın yetiştirilmesi sonucunda, toplayıcılık ve avcılığa oranla daha fazla insanın beslenmesine olanak sağlamıştır (Yıldız ve Özüşen, 2012: 12).

İlkel ziraat ile insanların esas amacı ihtiyaçlarını gidermek olduğu için sadece kendi aile bireylerinin tüketim ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmişlerdir. Bu dönemde insanlar hemen her tarımsal faaliyetlerde fazla üretilen ürünlerin ürün hasadı dışındaki zamanlarda da tüketilmesinin sağlanması amacı ile biriktirme yoluna gitmişler ya da kendi eksiklerini tamamlayabilmek için başkası ile takas yapmışlardır. Bu durum aynı zamanda ilkel bir ekonomik faaliyetler dizinin oluşmasına neden olmuştur (Direk, 2010: 36-37).

1.2.4. Endüstri Devrimi

Tarım üzerinde endüstri devrimi, dengesizlik ve kriz etkilerinde bulunmasının yanı sıra hızlı gelişmelerde sağlamıştır. Endüstrinin tarımı geliştirme etkileri ise üç ana noktada toplanabilir (Dinler, 2014: 8). Bunlar;

- Gelişmiş makinelerin tarım üzerinde uygulanması: Basit el yapımı olan çeşitli tarım aletlerinin yerine fabrika aracılığıyla yapılan daha gelişmiş alet ve makinelerden yararlanmada zaman kaybedilmedi. Saban, tırpan ve merdane gibi eksik tarım aletlerine kullanışlılık ve sağlamlık kazandırmak için, bunların yapımında kullanılan ağaç yerine demir ve çelik kullanıldı. Fakat orak makinesi, demet bağlar gibi gerçek anlamda işgücünde tasarruf sağlayan makinelerden faydalanmaya başlanması özellikle tarladan hasat kaldırma döneminde geleneksel çalışmanın zorluğunu nispeten de olsa azalttı. 20.yüzyıl başlarında tarımda makineleşmenin artmasıyla birlikte köylülerin kentlere göçü de arttı. Buharlı makineler döneminde mekanik enerjinin tarıma adaptasyonu çok kolay olmadı. Fakat iki dünya savaşı arasında bütün köyler hem elektriğe kavuştu hem de traktör kullanımı hızla artmaya başladı.
- Kimyanın ve biyolojinin tarıma uygulanması: Tarımda makineleşmenin başlaması ile tarımsal işlerde çalışmanın zorluğu da azaldı. Kimyasal ve

biyolojik buluşların tarımda uygulanabilir olması ise, ürün verimliliği üzerinde büyük etki yarattı. 1880 yılından itibaren kimyasal gübre etkin bir şekilde tarım üzerinde kullanılmaya başlandı. Kimyasal alanda, özellikle parazit öldürücü ilaçların çok fazla kullanışı ile büyük gelişmeler kaydedildi. Fakat biyolojik alandaki gelişmeleri tarım üzerinde uygulanması için Pasteur'un aşılama ve fermantasyon çalışmaları ve modern genetiğin büyüleyici gelişmesini başlatan Mendel Kanunları'nın geliştirilmesini beklemek gerekti.

- Deniz ve kara ulaşımındaki gelişmelerin tarım üzerindeki ekonomik etkisi: Bütün alanlarda büyük etkiler yaratan demiryolu ve denizyolu ulaşım tekniğindeki aşamalar tarıma büyük katkı sağladı. Tarımsal ürünlerin daha ucuz fiyattan çok uzak yerlere taşınması gerçekleşti. Böylelikle tarımsal pazarlar, mahalli ya da bölgesel olmanın dışına çıkabildi. Uzak bölgelerden besin maddelerinin, özellikle büyük şehirlere taşınmasının mümkün olması, 19. yüzyılın sonlarına doğru çok yaygınlaşan bölgesel uzmanlaşmada daha etkili oldu. Ayrıca oldukça düşük tarifenin uygulanabildiği denizyolu ulaşımının gelişmesi, tarımsal pazarları alt-üst etti. Buharlı gemileri sayesinde tropikal koloni ürünleri (Kuzey Amerika'nın hububatı, Arjantin'in et ve buğdayı, Avustralya'nın yünü) Avrupa'nın büyük metropollerine gitmeye başladı. Tüm bu gelişmeler 19.yüzyılın sonlarına doğru tarımsal krizin çıkmasına neden oldu.

1.2.5. Modern Tarım

Modern tarım; sulama, gübreleme, tohum ıslahı ve makine kullanımı gibi farklı yöntemler kullanılarak tarımsal araziden alınabilecek en yüksek verim ile en yüksek geliri elde etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca günümüzde değişen ve gelişen teknoloji mühendislik biyoloji ve tarımı ilgilendiren diğer bilim dallarının ve uzmanlaşmış ziraat mühendisliği bilgisinin kullanıldığı dönemdir (Doğan vd., 2015: 31).

Modern tarımda makine kullanımının birçok avantajı vardır. Bu avantajlar makineleşmenin iş gücünden tasarruf sağlaması, var olan engelleri ortadan kaldırması, tarım çalışanlarını yorucu işlerden kurtarması, birçok hayvanın beslenmesine ayrılan toprakların serbest kalması ve veriminin artırılmasıdır. Fakat tarıma katkısı olduğu gibi yarattığı güçlüklerde vardır. Bu güçlükler teknik nitelikli

ve ekonomik nitelikli güçlükler olmak üzere ikiye ayrılır. Teknik nitelikli güçlükler; tarımsal arazinin özelliklerinden kaynaklı güçlükler, tarımda çalışanların makinelere hakim olmaması, tarımsal makinelerin tamir sıkıntısı ve yakıt sorunu olarak sıralanabilir. Ekonomik nitelikteki güçlükler ise amortisman sorunudur. Tarımsal makine genel olarak yılın belli dönemleri çalıştığı için amortismanın uzun yıllara yayılması gerekir ve yıllık amortisman miktarı oldukça önemli rakamlara eşittir (Dinler, 2014: 7).

1.2.6. 21. Yüzyılda Tarım

İnsanoğlunun avcılık ve toplayıcılık şeklindeki göçebe yaşam tarzından yerleşik düzene geçmesi yani tarım devriminin başlaması ile doğaya müdahalesi devam etmekte ve binlerce yıldır evcileştirdiği yabancı hayvanların ve bitkilerin genetik yapılarını iyileştirme yönündeki çabaları sürmektedir.

Dünya genelinde nüfusun hızla artması ve tarımsal alanları sınırlı olup çoğaltılamaması yeni besin ve tarım teknolojilerinin hızla gelişmesi üzerinde etkili olmuştur (Çelik vd., 2018: 3). GDO bu teknolojiler arasında olup, modern biyoteknolojik yöntemler kullanılarak yapıları iyileştirilip geliştirilen ürünler için kullanılan bir deyimdir. Diğer bir tanımla GDO, canlı organizmaları ya da bunlardan elde edilen ürünleri kullanarak yeni ürün ve hizmetler üretilmesidir. GDO kimilerine göre insanlığın sorunlarını çözecek 21.yy teknolojisi olarak görülürken kimilerine göre de her türlü felaketin kaynağı olarak görülmektedir (Çetiner, 2010: 2).

GDO'nun potansiyel faydalarını inceleyecek olursak, beslenme yetersizliği toplum sağlığı açısından temel problemler arasında yer almaktadır. Bu problemlerin önüne geçebilmek için besin maddelerinin artırılması ve üretilen bu besinlerin içeriklerinin zenginleştirilmesi düşünülmektedir. Bunun sonucunda da bilim insanları, besin içeriğini zenginleştirebilmek için biyoteknolojik çalışmalar ile üretimi A vitamini yönünden zengin pirinç üretimi gerçekleştirmiştir. Bu sayede fakir bölgelerde temel tüketim maddesi olan pirinç ile A vitamini eksikliği önlenmeye çalışılmıştır (Kaynar, 2009: 6).

İlaç ve aşı üretimi konusunda da sağlık alanının geliştirilmesi amacı ile çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların amacı ise daha düşük maliyetlerde daha güvenli üretim yapılmasıdır. Bu çalışma sayesinde insülin üretiminde önemli adımlar atılmıştır.

Bunlara ek olarak genetiği değiştirilmiş hayvanlar ile özellikle besin üretimi alanında çalışılmıştır. Büyüme hormonunun artırılmasının teşviki ile et ve peynir üretiminin artırılması, laktoza karşı duyarlı olan kişiler için sütün yapısından laktozun kaldırılması gibi birçok farklı etkilerle hayvansal ürün verimliliği ve tüketim ürünlerinin artırılması amaçlanmıştır (Çelik vd., 2018: 4).

Gen teknolojisi ile ürünlerin yumuşama çürüme gibi süreçleri geciktirilerek uzun raf ömrü sağlanmıştır. Bunun esas amacı ise özellikle gelişmekte olan ülkelerde soğutma sisteminin güvensiz olması, nakliye ağının yetersiz ve pahalı olması gibi nedenlerle çiftçiye ve tüketiciye verilen zararı azaltıp fayda sağlamak olmuştur (Korku ve Soysal, 2013: 12).

Hastalık ve zararlı şeylere dayanıklı olma özelliği ile bitkilere aktarılan genler sayesinde onların gelişiminin sağlanması, verimliliğin artırılması gibi tarımsal üretimin çevre üzerindeki baskısını da azaltmaktadır. Zira özellikle gelişmekte olan ülkelerde bitkisel ürünler korunamayıp mahsullerin neredeyse yarısı üretim sırasında ya da hasat sonrası hastalık ve zararlar nedeniyle kaybolmuştur (Çetiner, 2010: 7).

Üretilen ilaçlar ve insülin sayesinde sağlığın geliştirilmesi, tarımda ilaçların etkisi ile daha fazla ürün alınması çevrenin korunması, raf ömrü uzatılarak maliyetlerden kurtulma ve ürünlerin artırılmasıyla ekonomi ve tarımın desteklenmesi gibi birçok faktör değerlendirildiğinde genetiği değiştirilmiş ürünlerin çevre, sağlık, ekonomi ve tarım açısından olumlu etkiler sağladığı düşünölmektedir (Çetiner, 2010: 8).

GDO'lu ürünlerin potansiyel faydaları olduğu gibi risk veya zararlarının da olduğu düşünölmektedir. Bu zararlar üzerinde en tartışmalı konulardan birisi biyoteknoloji ile üretilen gıdaların, bir ürünün alerjik proteinini kodlayan geninin bir diğer ürüne transferi ile hali hazırda var olan alerjik özelliğini daha da artırmasına ve yeni alerjik proteinlerin ortaya çıkmasına neden olmasıdır (Kaynar, 2009: 17). Bu durumda insan sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır.

Ekosistem üzerinde yaratığı olumsuz etki ise türler arasında denge ve dağılıma zarar verebileceği bunun sonucu olarak da gıda sorunları yaratacağı öngörülmektedir. Yağmur ormanlarının aksine genetiği değiştirilmiş ağaçların yer aldığı biomühendislik ürünü olan ormanlar, çiçek açmamakta ve toksin sağlayarak kurt ve

diğer böcekleri öldürmektedir. Ayrıca bu ormanlar mantarlara, kuşlara, böceklere ve memelilere ev sahipliği yapmakta olup ekosisteme zarar vermektedir (Çetiner, 2010: 10).

GDO'lu ürünlerin zararları hakkında bir diğer unsur ise, gen aktarımlarının başarılı olduğu organizmaları seçmek için işaretleyici gen olarak kullanılan dirençli genlerin aktarılmak istenen asıl genle birlikte kullanılmasıdır. Söz gelimi antibiyotiğe direnç gösteren genlerden bu şekilde yararlanılmaktadır. Fakat bazı nedenlerden dolayı ortaya çıkacak enfeksiyonların kontrol altına alınmasının zor olacağı hatta transgenik bitki üretiminde kullanılan bu genlerin doğaya yayılması durumunda büyük ölçüde tehlike yaratacağı söz konusudur (Kaynar, 2009: 180).

Görüldüğü üzere GDO'nun tarım üzerinde birçok faydası olduğu gibi potansiyel zararları da oldukça yüksektir. Tarımda üretkenliği artırma ve ekonomiye katkı sağlama faydalarına karşılık hem insan sağlığı üzerinde büyük tehlikeler yaratmakta hem de çevre üzerinde olumsuz etkiler oluşturmaktadır.

Tarım üzerinde büyük bir etki yaratan diğer bir konu ise kısır tohum teknolojisidir. Kısır tohumları kullanan çiftçi bir sonraki ürün için eğer hasat sırasında tohum saklamak isterse, bu saklanan tohumlar asla gelişmeyecektir. Kısır tohum teknolojisi ile çiftçiler ve tarım için önemli problemler yaratan, tohumun sürdürülebilirliğini ortadan kaldıran ve ürün yetiştirmek isteyen çiftçiye her dönem yeniden tohum aldirmek zorunda bırakan bir teknolojidir (Engdahl, 2003: 235).

21.yy da tarım üzerinde bir diğer önemli konu ise organik tarımdır. Kısaca tanımlayacak olursak organik tarım; hayvansal ve bitkisel üretimi doğanın dengesini bozmadan yapmak amacıyla uygun ekolojiler seçerek yapay kimyasal girdi kullanılmadan yalnızca kültürel önlemler ve organik kökenli girdi kullanarak yapılan bir tarım şeklidir. Organik tarım ile tarımda oluşan denetim eksikliği rahatlıkla giderilebilir ve mevcut tarım arazilerinin yok olup kullanılamaz hale gelmesi engellenebilir (Akgün, 2011: 3-4).

21. yüzyılın en önemli olaylarından biri olarak görülen ve bilimsel adıyla da "Covid-19" olarak adlandırılan koronavirüs hastalığı, ortaya çıkmasından kısa bir süre sonra sosyal krize dönüşmüştür(Karımıvand,2021:47).Zaten tarım sektörü üzerinde var olan mevcut krizlere (iklim değişikliği, tarımsal alan sıkıntısı, nüfus artışı vb.) ek

olarak bu hastalığın ortaya çıkması dünyada mevcut olan tarım ve gıda sektörünün kırılmalıklarını gündeme getirmiştir. Pandemi süreci, hem ülkemizde hem de dünyada birincil tarım ürünleri üretiminden başlayarak gıda sistemlerine verilen önemin artırılmasına ve direnç kazandırılması gerektiğini gözler önüne sermiştir. Ayrıca pandemi süreci sağlıklı beslemenin ne derece önemli olduğunu, bunun içinde kendi sağlık kaynaklarımızın olması gerektiğini ve sürdürülebilirliğinin sağlanabilmesinin zorunlu olduğunu göstermiştir(TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası,2021).

1.3. Tarım Sektörünün Ekonomik Gelişmeye Katkısı

Tarım sektörü tüm toplumlar için hayati bir önem taşıyan ekonomik faaliyet alanıdır. Çünkü bu sektör hem insanların en temel sorunu olan beslenme ihtiyacını doğrudan karşılamakta hem de günümüzde her toplum için zorunlu bir amaç haline dönüşen ekonomik kalkınmaya sürükleyici kaynaklar sağlamaktadır. Diğer bir ifade ile tarım sektörü gelişme aşamasında olan ülkelerin ihracatına bağlı olarak döviz geliri oluşturması gıda maddeleri için yapılacak ithalatın önüne geçerek döviz tasarrufu sağlaması, aktif nüfusa istihdam yaratması gibi sebeplerden dolayı hayati önem taşıyan ekonomik bir sektördür (Aydemir ve Pıçak, 2008: 130). Bu yüzden tarım sektörü bütün ülkeler tarafından her zaman çeşitli politikalarla savunulan, desteklenen ve önem verilen bir sektör haline gelmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde sanayi sektörüne gereken alt yapının oluşturulması, dış ticarete sağladığı katkı gibi nedenlerle özel önem taşıyan bir sektör olmuştur.

Tarım sektörünü ekonomik gelişmede büyük rol oynayıp bu sektörün önemi gelişme sürecine sağladığı katkılardan kaynaklanmaktadır. Tarımın ekonomik gelişme sürecine sağladığı katkılar beş başlık altında toplanabilir. Bunlar; tarımsal ürün katkısı, pazar katkısı, istihdam katkısı, üretim faktörü katkısı ve döviz katkısıdır.

1.3.1. Tarımsal Ürün Katkısı

İnsanoğlunun var oluşundan günümüze kadar gelmesi ve bundan sonraki süreçte yaşamına devam edebilmesi için zorunlu gıda maddeleri içeren tarımsal üretim oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu yüzden tarımın ekonomik gelişmeye sağladığı en büyük katkısından birisi tarımsal ürün katkısıdır. İnsanlık için her şeyden önce gelen ve yaşamsal faaliyetlerinin devamını sağlayan beslenme zorunluluğu tarım

sektörünü önemli bir konuma taşımaktadır (Doğan, 2005: 25). Bu sebeple neredeyse her ülke gerektiği durumda tarıma destek sağlamakta ve kendi kendine yetinebilmeyi hedeflemektedir.

Dış tehditlere karşı devletin kendini koruması da o ülkenin tarım sektöründeki gelişimi ile ilişkilidir. Beklenmedik bir dış karşılık söz konusu olduğunda, kendilerine yetebilir olan ülkeler önemli bir avantaj sağlarlar. Fakat kendilerine yetemeyen ülkeler besinsel ihtiyaçlarını sağlayabilmek için gerekli tarımsal ürünü ithal etmek zorunda kalır ve bu durum ülke ekonomisi üzerinde büyük bir yük oluşturur. Ayrıca tarımsal ürünün ithal edildiği ülkelerde ortaya çıkan kıtlık, sıkıntı, askeri ve politik olumsuzluklar nedeniyle ithalat negatif etkilenebilir. Herhangi bir savaş döneminde ise bu ürünlerin ithalatı imkânsız olabilir. Bu yüzden bütün ülkeler beslenme bakımından büyük önem taşıyan ürünler için asgari düzeyde kendi kendilerine yeterli olabilme çabasıdadır. Birçok ülkenin destek programının önemli gerekçelerinden biri tarımsal üretim bakımından kendilerine yeterli olabilmek ve beklenmedik bir durum söz konusu olduğunda zor durumda kalmamak için gıda güvenliğini sağlayabilmektedir (Acar, 2006: 23).

Bir toplumun yeterli derecede ve dengeli beslenmesi, o toplumu oluşturan bireylerin sağlıklı gelişmesinde ve üretimde daha verimli rol oynamasında etkili faktörlerden biridir. Bu yüzden, toplum sağlığı ve ekonomik gelişmenin sağlanması açısından yeterli ve dengeli beslenme önemli bir yer tutmaktadır (Kıral ve Akder, 2000: 4).

Toplumların sağlıklı beslenmesi için gıda maddelerini satın alabilecek yeterli gelire sahip olmaları ve alınacak bu gıda maddelerinin yeterli düzeyde üretilmesi, üretilmeyen kısmın ise ithalat yoluyla sağlanması gerekmektedir. Açlık sorunun önüne geçilmesi birçok ülkede olduğu gibi bu şekilde mümkündür. Afrika gibi ülkelerde yaşanan gıda maddelerinin yetersizliğinin nasıl olumsuz etkiler yarattığı açıkça görülmektedir. Gıda maddesi yetersizliği yoksulluğun en önemli göstergesi olup, hastalıklara karşı direnci yok etmekte, iş gücü kapasitesini azaltmakta ve bunun yanında eğitimi de olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durum ise yoksulluğu içinden çıkılamaz bir hale dönüştürmektedir.

Toplum için gerekli olan gıda maddelerini üretebilmek için kullanılan tarım arazilerinin miktarını artırmak imkânsızdır. Ağaçların kesilmesi veya bataklık

alanlarının kurutulması gibi işlemler yaparak tarım arazisi artırma olanağı da neredeyse yoktur. Günümüzde var olan tarım arazisi ile mevcut dünya nüfusu beslene bile artan nüfus miktarını gelecekte besleyebilmek için tarımsal ürün kalitesi ve birim başına üretilen ürün miktarının artırılması yani tarımda verimlilik artışının sağlanması en iyi yoldur (Doğan, 2005: 368).

Tarım sektörün sadece bu sektörde çalışanları değil diğer sektörlerde çalışanlarında beslenme ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Ancak ihtiyaçların karşılanabilmesi için tarım sektörünün iktisadi fazla vermesi gerekmektedir. İktisadi fazlanın oluşturulmadığı durumda ise gıda maddeleri ithal edilerek beslenme ihtiyacı karşılanabilir. Fakat ithalat yapabilmek için ihtiyaç duyulan döviz, ihracat yolu ile elde edilir. Dolayısıyla ithalat yapabilmek için tarım sektörünün ekonomik fazla oluşturulması ve oluşturulan bu fazla ile ihracat yapılarak döviz elde edilmesi gerekmektedir. Günümüzde de birçok ülkenin sanayileşmesi büyük oranda tarım sektöründe oluşan ekonomik fazla ile gerçekleşmiştir.

Bütün bunlar dikkate alındığı zaman tarımın iktisadi gelişmeye katkısı arasında yer alan ürün katkısı için şöyle bir genelleme yapılabilir. Bir ülkede tarım sektörünün milli gelir içindeki payı ne kadar büyükse ve tarımın nispi gelişme hızı ne kadar yüksekse, ekonomik gelişmeye ürün katkısı o kadar yüksektir; bu değişkenler ne kadar küçükse o kadar az olacaktır (Kazgan, 2003: 303).

Tarımsal ürün katkısı kısaca, insanların hayatlarını sürdürebilmesi, tarım sektörü dışında çalışanların besinsel ihtiyaçlarını karşılayabilmesi ve devletlerin özellikle olağanüstü durumların gerçekleştiği dönemlerde kendilerine yetebilir durumda olabilmesi için büyük önem taşımaktadır.

1.3.2. Pazar Katkısı

Tarım sektörü gelişme aşamasında olan sanayi sektörünün ihtiyaç duyduğu talebi büyük oranda karşılayan sektördür. Sanayi sektörü ancak ürettiği ürünleri pazarlayabildiği zaman büyüyüp gelişme sağlayabilir. Sanayi ürünleri için en büyük pazar payına sahip olan sektör ise tarım sektörüdür. Sanayi sektörünün gelişebilmesi için oldukça önemli olan bu durum ise tarımın pazar katkısı olarak ifade edilmektedir.

Bir ürünün üretilmesi için talep en önemli faktör olup, talep ne kadar artarsa o ürün üretiminden sağlanan fayda da o kadar artar. Tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için tarımsal ürünlere ek olarak sanayi sektöründe üretilen ürünlere de ihtiyaç vardır. Bunun yanında tarım sektöründe çalışan bireyler tarım sektörüne talep oluşturdukları gibi tarım dışı sektörlerde de talep oluştururlar. Bu yüzden tarım sektörü kendi gelişimine katkı sağladığı gibi aynı zamanda sanayi sektörüne de önemli ölçüde katkı sağlar.

Tarımsal ürünler insanların hayatta kalabilmesi için zorunlu olduğundan bu ürünlere olan talep hem kırsal hem de kentsel alanlarda nüfus artışına paralel olarak artış gösterecektir. Sürekli artış gösteren nüfusla beraber artan talep tarımsal ürünlerin üretim miktarını ve ürün kalitesinin artışını da özendircektir. Öte yandan tarım sektöründe kullanılan girdilerin çoğu sanayi sektörü tarafından üretilmektedir. Tarımda kullanılan alet ve makineler ile kimyasal gübreler ve ilaçlar sanayi sektörünün üretim alanına girmektedir. Özellikle sanayileşmenin ilk aşamalarında iç piyasada üretilen ve tarımda kullanılan sınai ürünlerin ihracatı sınırlı olup, bu ürünlerin tek ve en önemli tüketici kitlesi tarımsal nüfustur (Doğan, 2005: 369).

Tarım ve sanayi sektörü sadece birbirlerini desteklemekle kalmayıp aynı zamanda diğer sektörlerde de büyük katkılar sağlamaktadır. Bir döngü haline gelen bu durum sektörler arası alış-verişin artmasını sağlayarak iş bölümünün gelişmesine de hız katabilir. Ekonominin gelişmesiyle birlikte tarım sektöründe kullanılan modern üretim yöntemleri tarımsal üretimde verimliliği artırabilir.

Gelişmekte olan ülkelerde, geleneksel tarım yöntemlerinin yerine modern üretim yöntemlerinin alması sonucu tarım sektöründe sanayi ürünlerine olan talebi artıracak ve sanayi ürünlerinin pazar olanaklarını genişletecektir. Bu iki sektörün birbirini desteklemesi sonucu yeni iş olanakları doğacak ve bu durum önemli ekonomik sonuçların ortaya çıkmasını sağlayacaktır (Aydemir ve Pıçak, 2008: 137).

Tarımsal ürünlerin düşük fiyatlarda satışa çıkarılması sanayi sektörü açısından olumlu bir etki yaratmaktadır. Çünkü tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşük olması, sanayi sektörünün daha ucuz hammadde ve gıda malları elde edilmesini sağlayacak ve böylece sanayi sektörünün karını artıracaktır. Ancak sanayi sektörünün ürettiği ürünlere talep açısından bakıldığında olumsuz etkiler ortaya çıkacaktır. Çünkü

tarımsal ürünlerin düşük fiyatlı olması tarım sektörünün satın alma gücünü düşürecek dolayısıyla sanayi sektörünün ürünlerine olan talep azalacaktır. Bu yüzden sektörler arası dengesiz bir büyüme oluşturulmaması için, iki sektör arasında dengeli bir ticaret haddi gerekmektedir. Tarımsal fiyatların düşük tutulması sanayi sektörünü talep yönlü, yüksek tutulması ise arz yönlü olumsuz etkileyeceğinden iki sektör içinde dengeli bir fiyat yapısına ihtiyaç vardır (Doğan, 2005: 370).

Tarım sektöründe modern girdilerin kullanılmaya başlanması tarımsal ürünlerde verimliliğin artmasını sağlayarak üretim alanında tarımsal hammadde kullanan sanayileri geliştirir. Aynı zamanda tarımsal ürünlerde verimliliğin artışı satın alma gücünü artırarak tarımsal nüfusun daha fazla sanayi ürünü almasını sağlar (Aydemir ve Pıçak, 2008: 133). Dolayısıyla tarım ve sanayi sektörleri birbirleri ile etkileşim içerisinde olup ekonomik gelişmeye katkıda bulunurlar.

1.3.3. İstihdam Katkısı

Gelişmekte olan ülkelerde nüfusun büyük bir kısmı tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Özellikle ekonomik gelişmenin ilk aşamasında ülke nüfusunun büyük bir kısmına tarım sektörü istihdam sağlamaktadır. Bu sektörün ülke nüfusuna istihdam sağlaması, ekonomik kalkınmanın elde edilme derecesi ile ters orantılıdır (Memiş, 2005: 9).

Ülkelerin kalkınma sürecine girmesi, tarım sektöründe var olan nüfusun nispi önemini, diğer sektörlerin lehine azaltmaktadır. Bu azalma ekonomik kalkınmanın belirli bir seviyeye ulaşmasından sonra, mutlak azalma olarak kendini göstermeye başlamaktadır (Dinler, 2014: 96).

Tarım sektörü bir topluma istihdam sağlamanın yanı sıra, onların daha düzgün beslenmesini sağlayan gıda maddeleri üreterek sağlıklı bir toplum ve işgücü meydana getirmektedir. Sağlıklı bir toplum ülkenin refah seviyesini artırmada önemli rol oynar. Çünkü bir ülkenin refah seviyesinin artması o ekonomide var olan sağlıklı işgücü ile büyük oranda ilişkilidir.

Tarım sektöründe çalışan nüfusun toplam istihdam içerisinde var olan payının yüksek olması ekonomik gelişmişlik açısından olumsuz gibi gözükse de işsizlik oranının azalması bakımından önem arz etmektedir(Kıral ve Akder, 2000: 4). Ayrıca

köyden kente gerçekleşen ani göçleri de engelleyerek, kentlerde oluşacak muhtemel problemlerinde (gece kondulaşıma,vb.) önüne geçmektedir.

1.3.4. Üretim Faktörü Katkısı

Tarım sektörü, ekonomide var olan diğer sektörlerle kaynak aktarımı sağlar. Tarımın üretim faktörlerine katkısı olarak da bilinen bu kaynak aktarımı oldukça önem taşır. Tarım sektörünün kaynak aktarımı ise iş gücü, sermaye ve hammadde olarak üç ana grupta sıralanabilir.

Ekonomik gelişme ve kalkınma sürecine giren her ülkede sanayi ve hizmetler sektörü ihtiyaç duydukları işgücünü tarım kesiminden transfer etmiştir (Dinler, 2014: 75). Çünkü tarım kesiminde var olan nüfus oldukça yoğun ve ucuzdur. Özellikle sanayi sektörü yeni gelişen ülkelerde, tarım kesimi işgücü fazlası barındırır ve bu fazla sanayi sektörünün ihtiyaç duyması halinde transfer edilebilir.

Ekonomik gelişmenin ilk aşamasında olan ülkelerde gerekli olan işgücü nüfusu ve diğer kaynakların çoğunluğu tarım sektöründe mevcuttur. Bu kaynaklar ve işgücü nüfusu ihtiyaç duyulduğu zaman diğer sektörlerle tarım kesimini etkilemeden transfer edilebilir. Özellikle sanayileşme sürecinin başlangıç aşamasında olan ülkeler için tasarruf ve yatırımların kaynağı olan tarım sektörü yatırımların finansmanı açısından önemlidir. Tarım sektörü, sanayileşme için ihtiyaç duyulan sermaye birikimini sağlayan önemli bir kaynaktır. Ekonomik gelişmenin ilk aşamasında tarımsal sermaye besleyici ve hazırlayıcı bir rol üstlenmiştir (Aydemir ve Pıçak, 2008: 130). Yani gelişimin başlangıcında olan ülkelerde tarım sektörünün sağlayacağı işgücü ve sermaye transferi sanayi sektörünün gelişmesi açısından oldukça önemli bir kaynaktır.

Güneydoğu Asya ülkelerinde hızlı ekonomik büyüme yaşanmasının arkasında tarım sektöründen transfer edilen ucuz emeğin rolü oldukça fazladır (Doğan, 2005: 370). Tarım sektöründe işgücü nüfusunun fazlaca ve ucuz olması bu gibi ülkelerde sınai üretim potansiyelinin artmasında büyük rol oynamaktadır. Bu durum sayesinde ucuza üretilen sanayi ürünleri, ülkelerin uluslararası piyasalarda rekabet gücünü elde etmesini sağlamaktadır. İşgücünün tarım kesiminden sanayi sektörüne aktarımı sınırlanması halinde ekonomik gelişme sürecini olumsuz yönde etkilemektedir.

Aktif tarımsal nüfusun büyüklüğü, nüfusun artış hızının yüksekliği ve köylerdeki nüfus artışının kentlere göre daha fazla olması, tarım kesiminden diğer sektörlerle nüfus transferinin o kadar yüksek olmasını sağlar (Kazgan, 2003: 309). Ekonomik gelişmenin hızlanması içinde tarım sektöründen aktarılan bu nüfus oldukça önemlidir.

Tarım sektöründe oluşturulan verim artışı ile diğer sektörlerle doğrudan ya da dolaylı olarak kaynak aktarılır. Tarım sektöründen diğer sektörlerle sermaye transferi ise; tarım sektöründeki girişimcilerin tarımsal olmayan kesimde yatırımda bulunmaları, diğer sektörlerin gelişimini finanse etmek için tarımın vergilendirilmesi ve uygun fiyat politikası ile ticaret hadlerinden gerekli değişiklikler yapılarak tasarruf oranı yüksek olan kesimde sermaye birikimini hızlandırılması ile sağlanır (Öğüt, 2012: 144).

Tarım sektöründen ekonomide var olan diğer sektörlerle kaynak aktarılması üç farklı şekilde olabilir. İlki yukarıda da belirtildiği üzere tarımla uğraşan kişilerin sermaye birikimlerini yatırıma dönüştürmesi ile doğrudan sermaye aktarımıdır. İkinci kaynak aktarımı, mekanizma fiyatlandırmasıdır. Eğer tarımsal ürünlerin fiyatı diğer sektörlerin fiyatına göre bilinçli olarak düşürülürse fiyat makası olarak adlandırılan bu farklılığa bağlı olarak kırsal alandan kentlere sermaye aktarımı söz konusudur. Bunun bir yolu ucuz besin maddesi ile işgücü maliyetini azaltmak ya da tarımsal ürünleri hammadde olarak kullanan sektöre ucuz hammadde aktarmaktır. Tarımsal girdilere sübvansiyon verilmesi de tarıma sermaye aktarılması anlamındadır. Böylece diğer sektörlerin maliyetinin minimuma inmesi ile kaynak aktarımı sağlanmış olur. Son olarak ise, tarımsal ürünlerin ihracatından elde edilen döviz ile diğer sektörlerin ihtiyaçlarını karşılaması tarım sektöründen diğer sektörlerle kaynak aktarımıdır (Kepenek ve Yentürk, 2001: 372).

Ülkelerin tarımsal ürünleri pazarlama kuralı aracılığıyla (marketing boards) fiyatlandırma politikası uygulaması tarım sektörünün vergilendirme biçimidir. Çiftçilere ödenen ücretlerin malların satılabileceği piyasa fiyatlarının altında tutulmasıyla aradaki fark kadar ülke net gelir elde etmektedir (Doğan, 2005: 372). Tarımsal ürün fiyatlarının düşük tutulması ayrıca diğer sektörlerin daha ucuz ürün

almasını sağlayarak bu sektörlere dolaylı yünden fon aktarmış olur ve ekonomik canlanmaya da katkıda bulunmuş olur.

Ayrıca tarım sektöründe modern girdilerin kullanılmaya başlanması tarımsal üretimde verimliliği artırır ve bunun sonucunda tarımsal nüfusun gelir düzeyi artar ve daha fazla sanayi ürünü satın alabilecek hale gelirler. Böylece sanayileşme sürecinde bir engel olan iç pazar darlığı problemi çözülmüş olur (Pıçak ve Aydemir, 2008: 133).

Gelişmekte olan ülkelerde, sanayi sektörü için gerekli olan hammadde ihtiyacını da tarım sektörü karşılamaktadır. Bu açıdan tarım kesimi, tarıma dayalı sanayilerin gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Tarım sektörü, tarıma dayalı sanayilere hammadde aktarırken aynı zamanda da diğer sektörlerde üretilen mal ve hizmetlere talep oluşturarak ekonomik gelişmeye büyük katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla tarım ve sanayi sektörleri birbirleri ile etkileşim halinde olan sektörlerdir. Bir sektörde meydana gelen değişim ve gelişim diğer sektörleri de etkileyecektir (Memiş, 2005: 12).

1.3.5. Döviz Katkısı

Gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörünün ülke ekonomisine sağladığı katkılardan biri de ihracat yolu ile gerçekleşen döviz katkısıdır (Şahin, 2002: 272). Bu ülkeler kendileri için gerekli olan gıda maddelerinden ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra ihtiyaç fazlası olan tarımsal ürünleri ihraç ederek döviz geliri sağlarlar (Memiş, 2005: 11). Bu sayede ülkeye giren döviz gelirinin büyük bir kısmı tarım sektörü tarafından gerçekleşmiş olur. Sonuç olarak gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörünün sanayileşmeye sağladığı diğer bir katkıda dış ticaret ile gerçekleşir. Tarım sektörü sayesinde elde edilen döviz gelirleri, ülkenin sanayi üretimini gerçekleştirmeye yönelik olan yatırım malları ve girdileri satın almada kullanılır (Şahin, 2002: 272).

Gelişmekte olan birçok ülkenin benzer tarımsal ürünler ihraç etmesi o ülkelerin bazı zorluklarla karşılaşmasına neden olabilir. Çünkü benzer ürünlerin birçok ülke tarafından ihraç edilmesi tarımsal malların uluslararası fiyatlarını düşürecektir. Bu durumda ülkelerin ihracat kazançlarının azalmasına yol açacaktır. Ülkelerin ihraç ettikleri tarımsal malların çeşitlendirilmesi ve işlenmesi bu zorlukların aşılmasına

destek olacaktır (Parasız, 2005: 12). Çünkü işlenen tarımsal ürünlerin çeşitlenmesi ülkelerin pazara sürdükleri mamul çeşitlerini artıracaktır (Pıçak ve Aydemir, 2008: 134). Dolayısıyla ihracattan elde edilen gelirlerin azalmasına engel olacaktır.

Ülkeler tarımsal malların ihracatını yaparken dış pazarda kendileri için en iyi koşulları sağlamak zorundadır. Sürekli gelişen teknolojiye ayak uydurmak ve üretimde verimlilik artışına önem vermek rekabet gücünün korunması için oldukça önemlidir. Bu sayede ülkeler tarım malları ihracatı ile ekonomilerine dolaylı yoldan katkı sağlarlar.

Uluslararası ticaretin serbestleşmesi ülke ekonomilerin gelişmesi bakımından olumlu yönde değerlendirilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörünün ticaretinin serbest hale getirilmesi önemli bir döviz geliri sağlayarak ülkelerin gelir seviyesini artırabilir. Çünkü bu ülkelerde ticaretin serbestleşmesi tarımsal ürünlerin daha çok ihraç edilmesini sağlar. Tarımsal ürünlerin ihracat oranını arttıkça döviz geliri de artacak dolayısıyla sanayileşme sürecinde gerekli olan yatırım mallarının ithalatı daha kolay sağlanabilecektir.

Tarım sektörünün yukarıda bahsedilen her beş kanaldan ekonomik gelişmeye katkısı konusunda bir genelleme yapılırsa; tarım sektörünün ulusal gelire sağladığı katkıya ek olarak aktif nüfus oranında da payının yüksek olduğu söylenebilir. Tarım sektörünün ekonomik gelişmeye etkileri ancak gelişmenin başlangıcında “tarımın ekonomiye hâkim” olduğu dönemde söz konusudur. Tarımın nispi önemi azalmaya başladıkça ve ekonomiye hâkim olmaktan çıktıkça ekonomik gelişmeye sağlayacağı katkıları da giderek azalmaktadır (Kazgan, 2003: 300).

1.4. Dünyada Tarım Sektörü

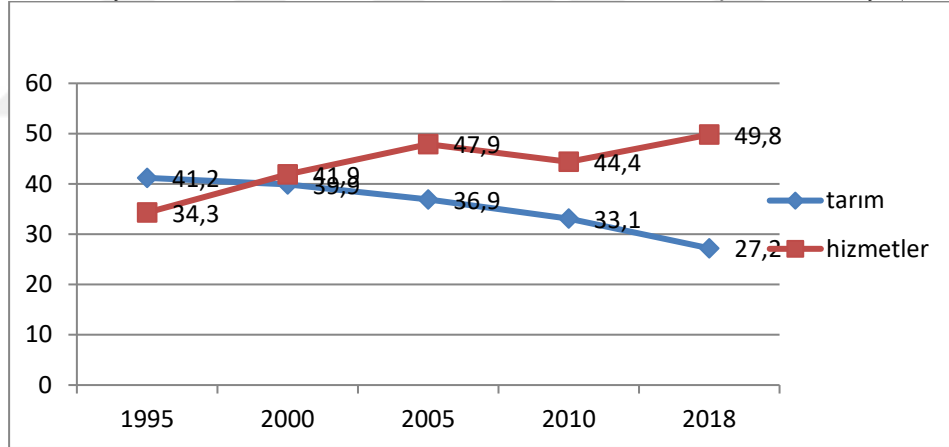
Dünyanın tarımsal üretim yapısındaki değişimi açısından 2. Dünya savaşı önemli bir yere sahip olmuştur. Savaş sonrasında dünya nüfusunda artış yaşanması ve savaşın ülkeler üzerindeki etkileri açlık sorunlarının doğmasına neden olmuştur. Açlık sorununun önüne geçebilmek adına yapılan çalışmalar ve teknoloji alanında yaşanan gelişmeler tarım sektöründe olumlu etkiler yaratmıştır. Savaş sonrasında ülkeler stratejik bir öneme sahip olan gıda maddesi üretiminde dışa bağımlı olmak yerine kendilerine yetebilir olmayı hedeflemişlerdir. Bu durum ise bütün dünyada tarımsal üretimin artırmasına yönelik çalışmaları gündeme getirmiştir (Türkoğlu, 2015: 17).

1.4.1. İstihdam

Ekonominin gelişmesi ve teknolojiye yaşanan ilerleme sonucunda tarım sektöründe makineleşme tarımsal üretim sürecinde ihtiyaç duyulan emek miktarının azalmasına neden olmuştur.

Grafik 1.1’de dünyada hizmetler sektörü ile tarım sektörünün istihdam içerisindeki payı yer almaktadır. Özellikle 1990 yılından sonra teknoloji alanında yaşanan gelişmeler ile tarım sektöründe toplam istihdam oranının azalmaya başladığı görülmüştür. 1995 yılında tarımsal istihdamın toplam istihdam içerisindeki payı %41,2 iken 2018 yılında %27,2’ye gerilemiştir. Sanayi sektörünün bu yıllardaki istihdam oranı %21,4’den %23,1’e yükselmiştir. Son olarak hizmetler sektörünün bu yıllardaki istihdam oranına baktığımızda ise %37,3’den %50,1’e yükseldiği görülmüştür. 2000 yılında ilk defa hizmetler sektöründeki istidamın tarım sektöründeki istihdamın üzerine çıktığı görülmektedir.

Grafik 1.1. Dünyada Hizmetler Sektörü ile Tarım Sektörünün İstihdam İçerisindeki Payı (1995-2018)

Kaynak: Dünya Bankası, WDI, 2018

Tablo 1.1 ‘de 1980-2018 döneminde ülkeler bazında tarım istihdamının toplam istihdam içerisindeki payları verilmiştir. Genel anlamda baktığımızda ülkelerde tarımın istihdam içerisindeki payının yıllar itibarıyla aşağı yönlü hareket kazandığı görülmektedir.

Verileri incelediğimizde Hollanda’da da 1980 yılı verilerine ulaşamamıştır. 1995 yılında ise tarımın toplam istihdam içerisindeki payı %3,8 olup yıllar itibarıyla sürekli azalmıştır. 2000 yılında %3,2 seviyesine inmiştir. 2018 yılında ise %2,1 seviyesinde gerçekleşmiştir.

1980 yılında Çin toplam istihdamın yarısından fazlasını (%68,7) tarım sektörünün bünyesinde barındırmaktadır. 2000 yılında toplam istihdamın yarısını tek başına oluşturan tarım sektörü, 2010 yılında %36,7'e 2018 yılında ise %26,1'e gerilemiştir.

Almanya, Fransa, Japonya ülkeleri incelendiğinde diğer ülkelere göre tarımın toplam istihdam içerisindeki payı daha düşüktür. Bunun nedenleri arasında tarıma elverişsiz topraklarda sayılabilir. Almanya'da 1980 verilerine ulaşamamış olup, 1990 yılında tarımın toplam istihdam içerisindeki payı %3,5 ile çok düşük bir oran olarak gerçekleşmiştir. 2018 yılında ise bu oran daha da azalarak %1,2 olmuştur.

Fransa'da 1980 yılında tarımın toplam istihdam içerisindeki payı %8,4 olarak gerçekleşmiştir. İlerleyen yıllarda bu oran azalmaya devam etmiş olup 1990 yılında %5,6'a gerilemiştir. 2010 yılında %2,9' a,2018 yılına ise %2,5'e gerilemiştir.

Son olarak Japonya'da tarımsal istihdamın toplam istihdam içerisindeki payı incelendiğinde 1980 yılında %10,4 olarak gerçekleşmiştir. 1990 yılına gelindiğinde bu oran %7,2 olarak gerçekleşmiş olup 2000 yılında %5,1, 2010 yılında %4,0, 2018 yılında ise %3,4 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 1.1. Ülke Bazında Tarımsal İstihdamın Toplam İstihdam İçerisindeki Payı (1980-2018)

Ülke Adı	1980	1990	1995	2000	2005	2010	2018
Hollanda	-	-	3,8	3,2	3,7	3,1	2,1
Çin	68,7	60,1	52,2	50,0	44,8	36,7	26,1
Almanya	-	3,5	3,2	2,6	2,4	1,6	1,2
Fransa	8,4	5,6	4,9	4,1	3,6	2,9	2,5
Japonya	10,4	7,2	5,7	5,1	4,4	4,0	3,4
Dünya	-	43,7	41,2	39,9	36,9	33,0	27,2

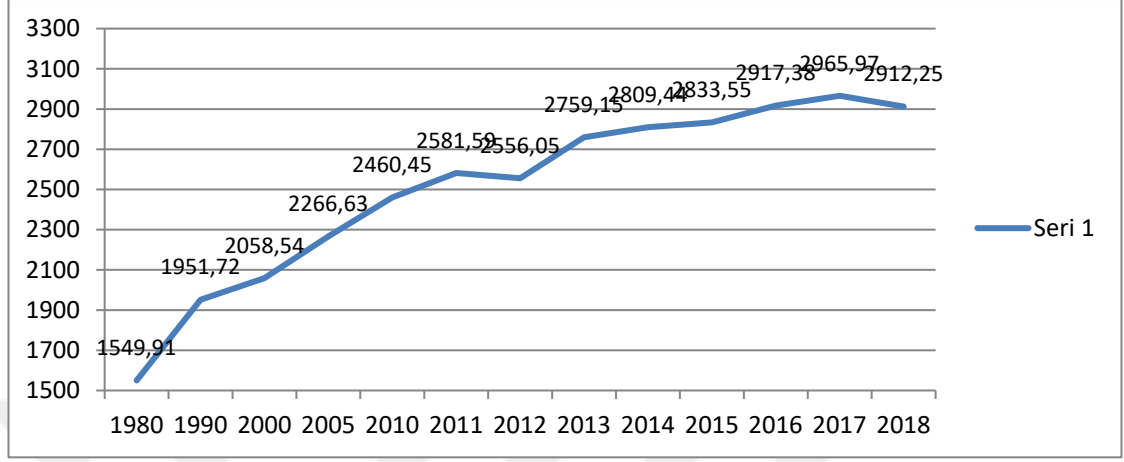
Kaynak: Dünya Bankası, WDI, 2018

1.4.2. Üretim Ve Dış Ticaret

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile savaş döneminde elde edilen teknoloji, ilerleyen yıllarda üretim alanına aktarılmaya başlamıştır. Bu teknolojik aktarımın tarım sektörü üzerindeki etkisini göstermesi de fazla zaman almamıştır. Savaş sanayinin üretmiş olduğu tank ve diğer vasıtalar, savaşın bitmesiyle yerini traktör üretimine bırakmıştır. Patlayıcı madde üretiminin yerine ise gübre üretimi tahsis edilmiştir (Günaydın, 2009: 95). Bu değişimler sonucunda dünya nüfus oranında yaşanan artışa paralel olarak tarımsal üretim miktarında da önemli artışlar meydana gelmiştir (Tuna, 1988: 218). Özellikle tüketim oranının yüksek olmasından dolayı stratejik öneme sahip olan ve besleyici özelliği yüksek olan hububat grubu

kapsamında mısır, buğday, arpa, çavdar, yulaf, pirinç ve diğer hububatlarda bu üretim artışı daha da fazla olmuştur.

Grafik 1.2. Dünya Hububat Üretimi,1980-2018

Kaynak: FAO

Grafik1.2.'de dünyada 1980-2018 yılları arası hububat üretim miktarı verilmiştir. Dünyada 1980 yılında 1.549 milyon ton olan hububat üretiminin, 1990 yılında 1.951 milyon tona yükseldiği, 2000 yılında 2.058 milyon tona, 2010 yılında 2.460 milyon tona ve son olarak 2018 yılında 2.912 milyon tona yükseldiği görülmektedir. Genel olarak dünyada hububat üretimi artış göstermiş olup yaşanan bu artış; teknolojik gelişmeler, kullanılan yeni tarım tekniklikleri, yetiştirme şekilleri ve genetik mühendisliğin son dönemlerde gelişmesiyle doğru orantılıdır (Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O).

Ülkeler üretmiş oldukları tarımsal ürünlerden kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra, ihtiyaç duyulandan fazlasını ihraç ederek döviz kazancı elde ederler. Aynı zamanda tarımsal alanda kendilerine yetemeyen ülkeler bu ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ithalat yoluna başvururlar. Dünyada 1980-2018 yılları arası tarımsal üretimin ithalat ve ihracat değeri Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü FAO verilerine göre Tablo 1.2.'de yer almaktadır. Buna göre 1980 yılında dünyada tarımsal üretimin ithalat değeri 25.429 milyar dolar iken ihracat değeri 23.379 milyar dolardır. 1990 yılına gelindiğinde dünyada hem tarımsal ihracat değeri hem de ithalat değerinde artış gözlemlenmiş olup 35.132 milyar dolarlık ithalat yapılırken 32.561 milyar dolarlık ihracat yapılmıştır. İlerleyen yıllarda da bu artış devam etmiş olup 2000 yılında tarımsal üretimin ithalat değeri 43.311 milyar dolar ve ihracat değeri 41.161

milyar dolar olmuştur. Son olarak 2018 yılında dünyada tarımsal üretimde ithalat ve ihracat değerlerini incelediğimizde ithalat değeri 150.034 milyar dolar iken ihracat değeri 145.409 milyar dolardır.

Tablo 1.2. Dünyada Tarımsal Üretimde İthalat-İhracat Değeri (1980-2018)

Yıllar	1980	1990	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018
İthalat	25.429	35.132	43.311	67.999	110.793	131.741	131.151	144.146	150.034
İhracat	23.379	32.561	41.161	65.380	108.562	127.506	128.731	141.128	145.409

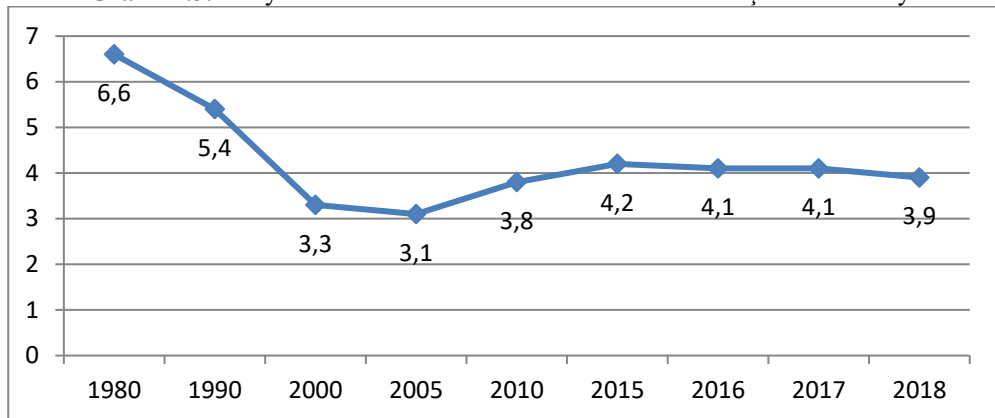
Kaynak: FAO

1.4.3. Dünya Ekonomilerinde Tarım Sektörünün Payı

İnsanlık tarihi boyunca, ekonomik kalkınma sürecinde ilk gelir kaynağı olan tarım sektörünün ekonomi içerisindeki yeri ve öneminin giderek azaldığı görülmektedir (Peker, 2014: 33). Fakat az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde istihdam alanında hala yerini koruması buna ek olarak tarıma dayalı sanayiye hammadde katkısında bulunması, elde edilen tarımsal ürünlerin ihtiyaç fazlasının ihraç edilmesiyle ülkeye döviz geliri sağlaması gibi ekonomik özelliklerinin yanı sıra stratejik ve sosyal olarak da tarım sektörü günümüzde önemini hala devam ettirmektedir (Karluk, 2007: 339). Çünkü ülkeler gelişmişlik seviyesine erişebilmek için ihtiyaç duydukları ekonomik kalkınma alt yapısını ancak tarım sektörü sayesinde sağlayabilmektedir (Peker, 2014, 33).

Grafik 1.3.'de dünyada tarım sektörünün GSYH içerisindeki payı verilmiştir.

Grafik 1.3. Dünya Ekonomisinde Tarım Sektörünün GSYH İçerisindeki Payı

Kaynak: FAO

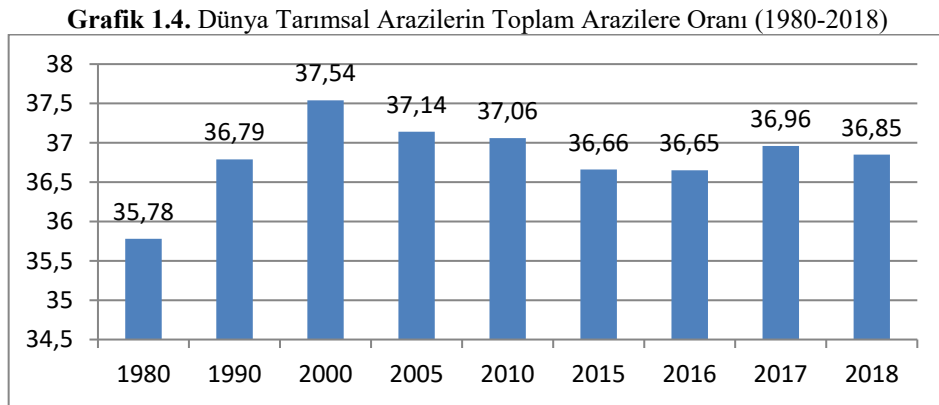
Grafik 1.3. incelendiğinde 1980 yılında dünyada GSYH içerisindeki payı %6,6 iken bu oran 1990 yılında 1,2 puan azalarak %5,4 olarak gerçekleşmiştir. 2000 ve 2005

yılında bu oran azalmaya devam ederken 2000 yılında %3,3 2005 yılında ise %3,1 oranında gerçekleşmiştir. 2010 yılında 2005 yılına göre 0,7 puanlık bir artışla %3,8 oranına yükselmiştir. 2016-2017 yıllarında %4,1 oranında gerçekleşerek bu yıllarda değişim gözlemlenmemiştir. 2018 yılında ise tarım sektörünün GSYH içerisindeki payı 0,2 puan azalarak %3,9 olarak gerçekleştiği görülmektedir.

1.4.4. Tarımsal Arazi

Tarımsal arazinin kısaca tanımını yapacak olursak, ekilebilir, işlenebilir otları, çayırları, ekin alınabilecek arazileri kısaca tarım yapabilmeye elverişli arazilerin tamamını kapsamaktadır. Elde edilen ürün özelliklerine ya da dikili tarımsal ürünlerin türü veya cinsine bakılmaksızın işlendiği zaman ürün elde edilebilen her arazi tarımsal araziye dâhil edilmektedir (Şahinöz, 1993: 12).

Grafik 1.4.'de dünyada tarımsal arazilerin toplam arazilere oranı verilmiş olup tarımsal arazilerin 1980-2018 yılları itibariyle incelendiğinde tarımsal arazi oranlarında kayda değer bir değişim olmadığı gözlemlenmiştir. 1980 yılında dünyada tarımsal arazilerin toplam arazilere oranı %35,78 iken bu oran 1990 yılında %36,79 olarak gerçekleşmiştir. 2000 yılında %37,54'e yükselmiş olup 2015 yılında %36,66, 2018 yılında ise 36,5 olarak gerçekleşmiştir. 2010 yılına kadar bir artış göstermiş olsa da bu artış oranı oldukça düşüktür.

Kaynak: FAO

Tarımsal arazi üretim için temel yapı taşı olmasına rağmen sınırlı bir kaynaktır. Artırılması mümkün olmayan bu araziler ile hızla artan dünya nüfusunun gıda ihtiyacını karşılayabilmek ancak tarımda verimlilik artışını sağlayarak mümkün olabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

1980 YILINA KADAR OLAN SÜREÇTE TÜRKİYE’NİN TARIMSAL YAPISI

2.1. Osmanlı İmparatorluğunun Toprak Durumu

Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan sona ermesine kadar tarımsal arazinin statüsü ve kullanım biçimi, hem hukuki hem siyasi hem de askeri açıdan önemli bir konuma sahip olmuştur. İmparatorluğun uzun süre ayakta kalabilmesinde hiç şüphesiz bünyesinde barındırdığı hukuki kuramlar rol oynamıştır. Bu kuramlar arasında en önemlisi Osmanlı’nın uyguladığı toprak sistemidir. Hem halkın temel ihtiyaçlarının karşılanması hem orduya asker yetiştirilmesi hem de devletin mali dayanağını sağlayan vergilere kaynak oluşturulmasıyla bu toprak sistemi Osmanlı İmparatorluğu için hayati bir değer kazanmıştır (Kenanoğlu, 2006: 107).

Toprak sistemindeki değişimler Osmanlı İmparatorluğunda 1839 Tanzimat Fermanından sonra gerçekleşmiştir. Tanzimat Fermanı ile başlatılan yenileşme hareketi sonucu dirlikler kaldırılarak tımar rejimine son verilmiştir. Artık toprak vergileri daha adaletli olup, kişinin gücüne göre uygun vergi alma kararı verilmiştir. 1847 yılında kız çocuklarının miras haklarında önemli değişiklikler yaşanmış ve artık toprakların kız çocuklara da miras olarak geçmesi kabul görmüştür (Aktel, 1998: 181). 1858 Arazi Kanunnamesi ile de devlet toprak üzerinde özel mülkiyet hakkını vatandaşlarına tanımıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak yapısı 1858 yılında hazırlanan Arazi Kanunnamesine kadar üç farklı şekilde incelenmiş olup topraklar öşür, haraç ve miri topraklardır. İlk olarak öşür toprakları tanımlayacak olursak; fetih öncesi Müslüman kesime ait olan ya da Müslümanların sonradan yerleştiği topraklar olarak tanımlanabilir. Bu toprakların özelliği ise, işleyen kişilerin Müslüman olması ve

toprağın mülkiyet hakkına sahip olmasıdır. Ayrıca öşür toprakları satılabilir, hak sahibinin mirasçılara devredilebilir ve istenilen şekilde kullanılabilir (Düren, 1972: 16). Haraci toprakları ise, bir yerin fethedilmesinden sonra arazilerin mülkiyet haklarının bir vergi karşılığında toprağın eski sahibi olan gayrimüslimlere bırakılması sonucu ortaya çıkan toprak sistemidir (Karadağ ve Şit, 2016: 54). Son olarak miri toprakları tanımlayacak olursak, bu topraklar ne öşür ne de haraci toprakları gibidir. Mülkiyeti devlete ait olup kullanım hakkı halka devredilmiş olan topraklardır (Ceylanlı, 2011: 149). Miri topraklar Osmanlı devletinin %80-%90'nı oluşturmaktaydı.

1858 Arazi Kanunnamesi devlet ile yerel unsurlar arasındaki dengeleri değiştirdi ve toprak mülkiyeti üzerinde önemli olabilecek etkenler oluşturdu. Bu kanunname ile devlet toprak yapısında özel mülkiyeti tanıyarak toprağın alım satımını serbest bıraktı (Pamuk, 2015: 214). Kanunname ile Osmanlı İmparatorluğu'nda değişen toprak yapısını incelediğimizde bu topraklar mülk toprakları, vakıf toprakları, miri topraklar, metrut topraklar ve son olarak mevat topraklar olarak beşe ayrılmıştır.

Mülk toprakları, toprağın mülkiyetinin ve tasarruf hakkının hiçbir şart bulunmaksızın aynı kişiye ait olduğu topraklardır. Bu topraklarda mülkiyet üzeri tasarruftan amaç, toprağa sahip olan kişinin kanunun belirlediği çizgiler içinde herhangi bir izine tabi olmaksızın toprağı dilediği gibi kullanılabilmesidir (Cin, 1978: 26). Mülkiyet yolu ile elde edilen bu topraklar dört bölüme ayrılmış olup, ilki kasaba ve köylerde yer alan yarım dönümlük topraklar, ikincisi miri toprakken mülk topraklarına dönüştürülenler, üçüncüsü öşri topraklar ve son olarak haraci topraklardır.

Vakıf topraklarını tanımlayacak olursak, vakıf toprakları İslam hukukuna göre, bir vakfi, bir mülkiyeti ya da varlığı elde tutabilmek ve o varlığın yok olmasının önüne geçebilmek olarak tanımlanabilir. Elde tutulan bu varlıklarla bir malın gelecekteki gelirinin toplum yararına hayırseverlik amacı doğrultusunda tahsis edilmesidir (Toraman, Ülker, 2012: 57). Vakıflarda mülkün sahibi Allah kabul edildiği için mülkiyetine kimse sahip çıkamazdı.

Miri arazi daha önceden de bahsedildiği gibi mülkiyeti tamamen devlete ait olan topraklardır. Bu arazi sisteminde halk bu toprakları asla satamaz başka birine

devredemez vakıflara bağışlayamaz kısacası araziler kullanım hakkı köylüde olup mülkiyeti devlete ait olan topraklardır.

Son olarak metrut ve mevat topraklarını tanımlayacak olursak, metrut topraklar köy yada kasaba kullanımı için ayrılan panayır, pazar, yol veya köprüler olarak sıralanabilir. Bu arazilerde mülkiyet söz konusu değildir. Ayrıca bu araziler alınıp satılamaz. Mevat araziler ise yine mülkiyeti devlete ait olan ancak tarıma elverişsiz, ölü durumda olan toprakların ekilebilir duruma getirilmesi ile elde edilen topraklardır. Bu topraklar kimseye ait olmayan metrut arazi olmayan köy veya kasabalara uzak olan boş arazilerdir (Şahin, 2012: 458-459).

1858 Arazi Kanunname öncesi Osmanlı toprak sisteminde her eyalet için ayrı ayrı kanunnameler çıkartılırken 1858 sonrasında toprak sistemi ayrıntılı ve toplu şekilde yeni esaslara bağlanmıştır ve görüldüğü üzere toprak sistemi değişmiştir. Bu değişikliğin esas amaçlarından birisi tarımsal üretimi geliştirerek vergi gelirini artırmak olmuştur.

2.2. Osmanlı Devleti'nde Tarım Sektöründen Kaynak Aktarımı Sağlanmasının Yolları

Yerleşik tarım yapısına sahip olan tüm toplumların esas amacı tarımsal üretimin bir bölümünün üreticiden alarak ordunun kurulması ve beslenmesini sağlamaktır. Kapitalizmden önce ki toplumlarda para kullanımı fazla yaygın olmadığı için topraktan sağlanan kira geliri ve vergi şeklindeki fazlalığın tarımsal üreticiden nakit olarak alınması oldukça zordu. Ayrıca teknolojik olanakların yeterince gelişmemiş olması tarımsal artığın pazara aktarılacak nakite çevrilmesi ve sonrasında maaş olarak askere verilmesi de imkânsızdı (Pamuk, 2015: 41). Bu yüzden toplumlar kendi yapılarına göre bu duruma bir çözüm yaratmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti de bu durumu çözebilmek için tımar sistemini geliştirmiştir. Tımar sisteminin tarihsel kökeninin, Abbasilerde 'kata' sistemine, Selçuklularda 'ikta' ve Bizanslılarda 'Pronia' sistemine dayanıldığı düşünülmektedir (Şen, Türkmenoğlu, 2012: 192).

Tımar sistemi, dirlik arazilerinin gelirine göre has, zeamet ve tımar olarak üçe ayrılmıştır. Yıllık geliri 100.000 akçeden fazla olan dirliklere has, 20.000 akçeden 99.000 akçeye kadar olanlara zeamet ve yıllık geliri 19.999 akçeye kadar olan en düşük gelirli dirliklere ise tımar adı verilmektedir (Ceylanlı, 2011: 150).Tımar

sistemi, tarımla ilgilenen reayanın (köylünün) yetiştirdiği sipahilere geçim kaynağı sağlayan dirliklere verilen isimdir (Uzun ve Afşar, 2019: 57). Diğer bir ifade ile tımar, mülkiyet hakkı devlete ait olan toprakların, kullanım hakkının reayaya tahsis edilmesi devlet memuru olarak sayılan ve maaşlarını tımarlıların gelirinden sağlayan sipahilerin gözetimi altında işletilmesidir (Tabakoğlu, 1994: 189).

Tımar sistemi ile devletin sağladığı avantajlar, öncelikle toprakların düzenli bir şekilde işlenerek üretimde sürdürülebilirliğini sağlamak, düzenli vergi sistemi ile devletin gelirini devam ettirebilmek ve orduya masrafsız asker yetiştirebilmektir (Kodaman, 2007: 6). Dolayısıyla devlet tımar sistemi ile tarımsal üretimi ve toprağın denetim işini fiilen, reaya ve sipahi arasında paylaşmıştır (Ertaş, 2002: 531).

Tımar sistemi Osmanlı Devleti'nde ulaşım imkânlarının yetersiz olması ve milli hasılanın büyük bir bölümünün tarım sektörü tarafından oluştuğu bir ekonomide, büyük bir devleti ayakta tutabilmenin başarılı bir dayanağı olarak ortaya çıkan önemli bir sistemdir (Karadağ ve Şit, 2016: 60).

Tımar sistemi Osmanlı Devleti'nde gerek toprak düzeni gerekse alınan vergilerle kamu gelirinin sağlanmasında önemli katkılar sağlamış fakat 16.yy sonlarına doğru çeşitli nedenlerle çözülmeye başlamıştır. Kısaca bu nedenlerden bahsedecek olursak ilk olarak, tımar topraklarının hazine ya da nüfuzlu kişiler tarafından kendi menfaatlerine kullanılması, yani askeri hizmetler değil para ile satın alınabilen geçim kapısı haline dönüştürülmesidir. Bir diğer neden Osmanlı Devleti'nde fetihlerin durması ve dolayısıyla bu fetihlerden elde edilen gelirlerde azalma yaşanmasıdır. Ayrıca duran fetihler sonucu artan nüfusa yeni toprak alanları da sağlanamamıştır. Para değerinde yaşanan düşüşler ve mali bulanımlar sonucu merkezi devletin tarımsal artığa direk el koyması da nedenler arsındadır (Aktan, 1988: 73). Bunlara ek olarak hükümetin aynı olarak toplanan vergiden ziyade gelirleri nakit olarak toplamak istemesi gibi nedenlerle de tımar sistemi çözülmeye başlamış (Giray, 2010: 14), ve 1839 yılında Tanzimat fermanı ile tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Tımar sisteminde meydana gelen bozulmalar, Osmanlı ekonomisini mecburen daha güvenli ve hızlı ulaşılması gereken kaynaklara yöneltmiştir. Bunun sonucunda da iltizam sistemi yürürlüğe konulmuştur (Şahinöz ve Teoman, 2002: 74).

2.2.1. İltizam Sistemi

Tımar sisteminde vergiler tarımsal üretimin neredeyse tüm alanında bulunan sipahiler tarafından toplanıyordu. Fakat tımar sisteminin çözülmesi ve sipahilerin ortadan kalkması sonucu vergilerin düzenli toplanabilmesi için devletin yeni bir sistem kurması gerekmektedir. Merkezi devletin idari yetersizliği ve devletin acil nakit gelirine ihtiyaç duymasından dolayı iltizam sistemi ile devlet gelirlerini taşradaki mültezimlerle (güçlü yerel unsurlarla) paylaşma yoluna gidilmiştir (Yılmaz, 2019: 15).

Osmanlı devletinin erken dönemlerinden itibaren kullanılan bu yöntemde devlet, belirlenen vergi kaynağından vergi toplama işini ihale usulüyle ve bir ya da üç yıllık süreler için mültezimlere devrederdi (Pamuk, 2015: 147). Bu vergi kaynakları mukaataalar olarak adlandırılırdı. Bu ihaleler sonunda en yüksek teminatı ödeyen mültezim belli süre zarfında mukaatayı işletirdi. Bu mukaataaların işlem süresi dolduktan sonra tekrar aynı sistem uygulanırdı. Mültezimin kar amacı güdebilmesi için yıllık olarak toplayacağı verginin ödeyeceği tutardan daha yüksek olması gerekmektedir (Özbay, 2006: 2110). Kar amacı için vergi toplama işini yapan mültezimler genellikle taşra ya da İstanbul'da bulunan sermaye sahipleri, yüksek devlet memurları, askeri sınıfta bulunanlar, sarraflar, ulema sınıfı, tefeciler ve tüccarlardı. Aslında mültezimler için bu durum cazip ve sürekli genişleyen bir yatırım sahası anlamına gelmekteydi (Kıray, 1995: 50).

İltizam sistemini tımar sistemi ile karşılaştıracak olursak, tımar sisteminin işleyişi uzun dönemli olmasından dolayı ağır vergiler koyarak ya da zor kullanarak reayayı ezmek sipahi çıkarları açısından olumsuz sonuçlar yaratabilirken, iltizam sisteminde bu durum tam tersi kısa dönemli olmasından kaynaklı mültezimlerin reayayı koruma amacı gütmeyen kısa zamanda daha fazla vergi geliri toplamaya yöneliyor ve bu doğrultuda reayaya uygulayabildiği en ağır sömürü yöntemini uygulayabiliyordu (Pamuk, 2015: 148). Ayrıca iltizam sisteminde devlet, toprak üzerindeki tüm gelirleri peşin olarak sattığı için toprağın gelirini satın alan mültezimler peşin olarak ödedikleri miktardan daha fazlasını alabilme çabası ile reayaya zor kullanabiliyordu (Şahinöz ve Teoman, 2002: 75). Bu yüzden iltizam sistemi ile köylü üreticiler üzerindeki vergi ağırlığının ve baskıların arttığı söylenebilir.

İltizam sistemi ile hazineye daha hızlı kaynak aktarılma çabası, reyanın ezilmesi ile tarımsal üretime zarar vermeye başlamış ve ekonominin temelini oluşturan tarımsal yapının gelişimini engellemiştir. Zamanla daha da büyümeye başlayan bütçe açıkları devletin, mültezimlerin yapmış olduğu yıkıcı hasarlarına karşı etkin bir önlem almasına ve bunun sonucunda da doğrudan vergi tahsili yöntemlerine yönelmesine engel olmuştur. Tımar sistemine tekrar dönüşün mümkün olmadığı ve merkezi bir mali örgütlenmenin henüz oluşmadığı bir durumda, devlet gelecek yılların mali kaynaklarını yıpratmadan ve reyanın güvenliğini sağlayabilmek için bazı mukataaları kayd-ı hayat şartıyla vermeye başlamıştır. Bu sisteme de malikâne sistemi denmiştir (Barkan ve Lütfü, 1980: 784).

2.2.2. Malikâne Sistemi

18.yüzyıla girerken Osmanlı Devleti'nin merkez hazinesinin nakit sıkıntısı en yüksek seviyesine ulaşmış ve bütçe için yeni kaynak arayışlarına başlanmıştır. Bu sorunu çözebilmek için 1695 yılında uygulanmaya başlayan malikâne sistemi Osmanlı maliye tarihini etkileyen en önemli sistem olmuştur. Bu sistem ile mukataalar kayd-ı hayat (ömür boyu) şartıyla mültezimlere verilmeye başlanmış ve kısa sürede yaygınlık kazanarak merkezi hazineye ait mukataalar malikâne mukataa olarak özel şahıslara satılmıştır (Koyuncu, 2012: 300).

Osmanlı Devleti'nin mukataaları kayd-ı hayat şartıyla mültezimlere vermesinin esas amaçları arasında ilk olarak muaccela (peşin ödeme) miktarını artırmak ve içinde bulunduğu mali bunalımdan kurtulmak istemesidir. İkinci olarak ise iltizam sisteminin kısa süreli olmasından dolayı mültezimlerin reyayı daha kısa zamanda daha fazla kar amacıyla sömürmesinin önüne geçmektir. Yani mukataaların süresi uzatılırsa mültezimlerin vergi kaynaklarına karşı daha düzgün davranarak reyayı koruyacakları düşünülmüştür (Özbay, 2006: 2112). Ayrıca bu sistem ile devlet herhangi bir gelir kaybına uğramadan bir kısım maaş ödemelerinden de kurtulmayı amaçlamıştır. Bu amaçla devlet giderleri arasında en büyük kalemi oluşturan merkezi ordu ve bürokrasiye ait bir kısım ulufeliye, maaşlarını devlete bırakmaları karşılığında, bazı mukataaları yıllık vergilerini hazineye ödemeye devam etmek üzere kayd-ı hayat şartıyla vermiştir (Genç, 1975: 249).

Osmanlı Devlet'i malikâne sistemi ile vergi gelirlerini teminat göstererek uzun vadeli iç borçlanma imkânı sağlayabilmiştir. Bu sistemde muaccela miktarları yıllık vergi

gelirinin oldukça üzerinde olduğu için sistem gelecek senelere ait vergilerin önceden alınmasını mümkün kılmıştır. Bu çerçeveden bakıldığında malikâne sistemi kısa dönemde bütçe açıklarının kapatılabilmesi için hazineye büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Fakat malikâne sistemi ilk elde acil giderler için önemli bir finansman kaynağı olsa da uzun dönemde çeşitli sorunlar yaratmıştır (Alper ve Anbar, 2010: 33).

Malikâne sistemi de iltizam sistemi gibi Osmanlı devletinin mali bunalımına çare olamamıştır. Bunun en önemli nedenleri arasında ise, malikânelerin ihale usulüne bırakılması ve bunun sonucu olarak malikâne piyasasında rekabet koşullarının egemen olmasıdır. Mültezimler gibi malikâne sahipleri de büyük tefecilerin, tüccarların ya da büyük devlet memurlarının arasından çıkmıştır (Kıray, 1995: 50). Peşin ödemenin büyüklüğü nedeniyle, ihaleye katılacak kişiler sınırlı kalmıştır. Bundan dolayı da ihaleye katılacaklar arasında gizli anlaşmalar yapılmış ve hazineye ödenen miktarlar sınırlı olmuştur (Pamuk, 2015: 149). Ayrıca sistemde mültezimlerin aksine, malikâncilerin vergi kaynağında özellikle reayaya daha iyi davranılacağı ve böylelikle üretimde verimliliğin uzun dönemde artırılacağı düşünülmüştür. Fakat uygulamada malikânciler vergi kaynağı olan tarım alanında verimlilikle ilgilenmemiştir. Genellikle başkentte oturan malikânciler, mukataalarını gayri resmi olarak iltizamlara bırakmışlardır Böylece malikâne sisteminde de iltizam sisteminde olduğu gibi malikânci hiyerarşi ortaya çıkmıştır (Batmaz, 1996: 42).

2.3. Osmanlı Devleti'nde Tarımdan Alınan Vergiler

Osmanlı tımar sisteminde reyanın dirlik sahibine sorumlu olduğu gibi dirlik sahiplerinin de merkezi hükümete karşı bazı sorumlulukları bulunmaktadır. Reyanın dirlik sahibine olan sorumlulukları ise üç kısımda ele alınabilir. Bunlar ürün üzerinden alınan (Harac-ı Muhaseme) vergisi, toprak üzerinden alınan (Harac-ı Muvazzaf) ve kişi üzerinden alınan vergilerdir.

2.3.1. Ürün Üzerinden Alınan Vergiler

Osmanlı Devleti'nde ürün üzerinden alınan vergiler, zirai vergiler ve hayvanlardan alınan vergiler olarak ikiye ayrılmaktadır.

Zirai vergiler genellikle öşür adı altında toplanan vergiler olup, öşür vergisi; kamu yararının sağlanması için Müslüman kesimin yetiştirdiği ürün üzerinden alınan 1/10

oranındaki vergidir (Öztürk, 2015: 4827). Kelime olarak da onda bir anlamına gelen öşür aslında toprak ürünlerinin zekâtıdır (Eroğlu, 59: 2012). Öşür vergisi alınırken toprakta hangi ürün üretiliyorsa o üründen onda bir oranında mahsul öşür vergisi olarak devlet tarafından alınır. Yani öşür vergisi alınırken toprakta yetişen mahsuller üzerinde herhangi bir kısıtlama söz konusu değildi. Ürün üzerinden alınan vergilerin çoğunu, buğday, arpa, yulaf, mısır, darı gibi ürünler oluştururdu. Bu ürünlere ek olarak kavun, karpuz, keten tohumu, şeker kamışı ve arının ürünü olan bala da onda bir oranında vergi uygulanırdı (Yurtseven, 2019: 80).

Hayvanlar üzerinden alınan vergiler ise, otlak vergisi, yaylak ve kışlak vergisi, ağnam vergisi ve ağıl vergisidir. Otlak vergisi, hayvanların otlatılmış olduğu dirliğin sahibine ödenen vergidir. Yaylak ve kışlak vergisi, hayvanların sahiplerinin sürülerini otlatmış oldukları yaylak ve kışlakların sahibine yılda bir defaya mahsus nakdi ya da aynı olarak ödedikleri vergidir. Diğer bir ifade ile yaylak ve kışlak vergisi sadece dışarıdan veya başka bir köyden gelen bir köy sınırı içerisinde kışlayan sürüden alınan vergidir. Köylülerin kayıtlı oldukları tımar sınırları içerisinde otlatıkları hayvanlardan yaylak ve kışlak vergisi alınmazdı (Tekin, 2019: 60).

Ağnam vergisi, her eyalet ve sancakta bir keçi ve koyunun bir yıl içerisindeki sütü, yavrusu, yünü itibarıyla getirebileceği hasılatın tespit edilmesi ve bu hasılat üzerinden %10 olarak alınan vergidir. Ağıl vergisi ise sürü başına iki akçe olarak alınan vergidir. Vergi oranı vilayetlere ve zamana göre farklılık gösterebiliyordu. Vilayet kanunnamelerinde oran 300 koyunluk sürü başına bir akçeden 5 akçeye artırılabilirdi gibi on koyun başına da 1 akçeye kadar yükseltilebilirdi (Gökbunar, 2007: 4).

2.3.2. Toprak Üzerinden Alınan Vergiler

Toprak üzerinden alınan vergiler, resm-i çift vergisi, çift bozan vergisi, resmi zemin vergisi ve tapu resmi'dir.

Toprak kirası üzerinden alınan vergilerden Resm-i Çift vergisi, sadece toprağa bağlı bir vergi olmayıp aynı zamanda da hane başına alınan bir vergidir (İnancık, 583: 1959). Diğer bir ifade ile resm-i çift vergisi, miri arazi sisteminin geçerli olduğu bölgelerde çift olarak ifade edilen belli büyüklükteki bir araziyi kullanan köylünün ödediği vergidir. Bu vergi türü, Fatih Kanunnamesine göre reaya, toplamda 22

akçeyi sipahiye yılda bir kere ödeyecek şekilde sorumlu tutmuştur (Ortaylı, 138: 2008).

Çift bozan vergisi, Osmanlı Devleti'nin toprakların boş kalarak sipahiye verilen gelirin azalmasının önüne geçebilmek için uyguladığı bir vergi türüdür. Buna göre reayanın toprağını terk ederek başka bir işe başlaması söz konusu olmayıp sipahi reayayı bularak eski yerine geri getirme hakkına sahiptir. Ancak aradan on yıl gibi bir süre geçtikten sonra eski yerine geri getirme mecburiyeti yoktur ama çifti bozan resmi adı verilen vergiyi ödemekle yükümlüdür. Bu vergi genel olarak boş bırakılan toprağın ölçüsüne göre alınır ya da reaya yerleştiği yerin sipahisine ödediği öşür vergisinin aynısını eski sipahisine ödemekle yükümlü tutulurdu (Çağtay, 1947: 488).

Resmi zemin vergisi, sipahiler tarafından tapuya verilmemiş topraklar üzerinden araziye kullanan kişilerin dönüm başına ödedikleri vergidir (Tabakoğlu, 1994: 197). Bu verginin miktarı bölgelere ve dönümüne göre farklı hesaplanmaktaydı. Verimi düşük olan arazilerde 4-5 dönüme bir akçe olarak vergi alınır. Tapu resmi ise miri arazilerden çiftlik kuran reayanın bir kere olmak şartıyla sipahiye resm-i tapu altında ödedikleri vergidir (Gökbunar, 2007: 4).

2.3.3. Kişi Üzerinden Alınan Vergiler

Kişi üzerinden alınan vergiler, bennak vergisi, mücerret vergisi, ispenç vergisi, arus vergisi, resm-i curüm ve cinayet vergisi, badı heva vergisi ve yava vergisidir.

Kişi üzerinden alınan bennak vergi, Osmanlı topraklarında yaşayıp toprak sahibi olmayan ya da toprağı yarım çiftten az olan çalışma gücü olmasına rağmen çalışmayan reayanın ödemiş olduğu vergidir. Aynı evde oturan bekar çocuklara verilen mücerret isminden gelen mücceret vergisi, çift resmi ödeyen çiftçilerle beraber yaşayan toprak sahibi yada topraksız olan bekar kişilerden alınan vergidir (Tekin, 2019: 63).

İспенç vergisi, Müslüman olamayan reayanın hem baş vergisi olarak hem de Müslüman reayanın ödemiş olduğu resm-i çiftin karşılığı olarak alınan vergidir. Arus vergisi, evlilik sonucu erkelerden alınan vergidir. Resm-i Curüm ve Cinayet vergisi, , bir kişi dirlik toprakları içersinde suç işlediğinde suça karşılık alınan vergidir. Badı Heva vergisi bir kişinin malına, mülküne yada hayvanlarına zarar veren kişiden

alınan vergidir. Yava vergisi ise kaybolan hayvanın bulunması sonucu sahibinden alınan vergidir (Şahin, 2012: 446-447).

2.4. Osmanlı Devletinde Tarım Sektörünün Gelişememe Nedenleri

Ekonomik olarak tarıma dayalı olan Osmanlı Devletinin toplumsal yapısı da genel olarak köylü kesimidir. Osmanlı'nın tarıma dayalı ekonomisi olmasına rağmen tarımda ilerleyememesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bunlar arasında en önemlilerinden biriside çiftçinin toprak sahibi olamamasıdır.

Osmanlı Devletinin kuruluş yılından itibaren bütün toprakların mülkiyeti devlete ait olmakla beraber köylü toprağın sahibi değil kiracısı rolünde olmuştur (Şit ve Karadağ, 2016: 58). Reayanın toprağını kendi isteğine göre terk etmesi bile çok mümkün olmamıştır. Eğer toprağını terk edecek olursa buna karşılık devlete vergi ödemesi gerekmektedir. Ayrıca toprak sahibinin ölmesi durumunda, toprak babadan oğula, sipahiye 'tapu resmi' ödemesi şartıyla geçebilmiştir (Şahin, 2012: 444). Bu durumda toprağın kiracısı olan reayayanın özel mülkiyet hakkının emniyet altında olmadığını göstergesidir. Tüm bunlara ek olarak ülkenin dört bir yanını sarmış olan eşkıyalık hareketleri çiftçinin üretmiş olduğu ürünlerin bir anda kaybolmasına neden olarak çiftçi halkın geçimini oldukça zorlaşmasına neden olmuştur (Yiğit ve Oruç, 20020: 33).

Köylünün hayatını zorlaştıran bir diğer önemli sebep ise yol konusunda yaşanan sıkıntılardır. Yolların yetersiz olması ulaşım ve nakliyyeyi oldukça etkilemiştir (Ekinci, 2017: 405). Üreticilerin dış pazara ürün göndermesi bir yana iç pazarda bile bir yerden bir yere ürünlerini taşıması çok mümkün olmamıştır. Kışın ise nakliyat yapılması imkânsız hale gelmekle beraber bu durum hem kırsal kesimde hem de şehirlerde aynı olmuştur (Şenay, 2012: 121). Yol konusunda yaşanan sıkıntılar sonucu bir birine yakın olan iki şehirden birinde ürün bolluğu olup diğerinde kıtlık yaşanabilmiştir. Bu durumda ürünlerin rahatça pazara aktarılabilmesi mümkün olamamıştır. Yol konusunda yetersiz olunması tarımdan sağlanabilecek geliri ve tarımın gelişmesini engelleyen en büyük sebeplerden biri olmuştur.

Bununla birlikte Osmanlı ekonomisinde teknolojik hamleleri başlatacak bilgi altyapısının eksik olması tarımın gelişmemesine ve üretim yetersizliğine neden olmuştur. Tarımda teknolojinin kullanılamaması üretimin sadece doğal koşullara

bağlanmasına yol açmış ve bunun sonucunda üretim doğal olaylardan doğrudan etkilenmiştir (Şeker, 2007: 120). Sulanma olanaklarının sınırlı olduğu bir dönemde yağmurun yetince yağmaması sonucu çiftçi ektiği tohumu bile geri alamamıştır.

Vergilerin bütün ağırlığının reaya üzerinde olması tarımın gelişmesini engelleyen diğer sebeplerden biri olmuştur. Devlet gelirlerinin en önemli kısmını oluşturan öşür, ağnam ve orman hasılatı gibi reayadan alınan vergiler oluşturmuştur. Reayanın üzerindeki vergi yüküne rağmen en çok şikâyet ettikleri konu ise mültezimler olmuştur. İhale fiyatlarını düşürebilme çabasında olan mültezimler tefeci ve tüccarlar arasında anlaşma yaparak reayadan ürünün yasal olarak bırakılan kısmından daha fazlasını almış ve hazineye göndermesi gereken vergi miktarını elinde tutmaya başlamıştır. Reaya üzerindeki baskıların artması sonucu toprağı işlemeyi bırakarak göç etmeye başlamıştır (Sakal ve Gölçek, 2017: 19).

Osmanlı Devleti'nin ülke içerisinde uygulamış olduğu iç gümrükleme sistemi de tarımın gelişmesini olumsuz yönde etkileyen bir diğer neden olmuştur. Örneğin yabancı bir üreticinin, Osmanlı Devleti'nde satmış olduğu ürünün %5'ini vergi olarak öderken, yerli üretici ihraç edeceği mal için %12 oranında vergi vermek zorunda bırakılmıştır. Buna ek olarak yerli üretici mallarını ülke içerisinde başka bir şehre taşımak istediği zaman %8 oranında nakil vergisini ödemekle yükümlü olmuştur (Sakal ve Gölçek, 2017: 22). Ürünün ülke içerisinde bir yerden başka bir yere nakledilmesi sonucu alına bu vergiye de masderiye vergisi denilmiştir (Tekin, 2019: 61). Bu yüzden çiftçi ancak kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik üretim yapmakla yetinebilmiştir

Çiftçinin ödemiş olduğu yüksek vergiler ve mültezimlerin baskısı altında ezilmesine rağmen destek alabileceği herhangi bir kredi kuruluşu mevcut değildi. Bu yüzden çiftçi yüksek faizli tefecilerden borç alarak vergisini ödemeye çalışıyordu. Tefeciler genellikle kısa vadeli olarak verdikleri borçların karşılığını ürün olarak almaktaydı. Krediye konu olan ürünler ya harman yerinde ya da alacaklının kendi deposunda teslim ediliyordu (İnci, 2010: 97). Üretim şekli doğal yollara bağlı olmasından kaynaklı olarak kuraklığın yaşanması durumunda da çiftçi borcunu ödeyemeyecek hale gelebiliyor ve mal varlığını kaybedebiliyordu.

Tüm bunlara ek olarak savaşlar, eşkıyalık hareketleri, kıtlıklar vb. sebeplerle çiftçiler topraklarını bırakarak şehirlere göç etmeye başlamış ve tarımda emek açığı ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda da geniş tarım arazileri boş kalarak tarımsal üretim azalmaya başlamıştır. Devlet çiftçinin güvenliğini tekrar sağlamaya çalışsa bile köylülerin şehirden dönmek istememesi tarımda yaşanan emek açığının devam etmesine neden olmuştur. Açıklanan bu durumlar göz önüne alındığında Osmanlı'da tarımsal gelişmenin pek mümkün olmadığı gözlemlenmiştir.

2.5. 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde tarım Sektöründe Modernleştirilme Süreci

1839 yılında Tanzimat fermanının ilanı ile ekonominin geliştirilebilmesi için yeni düzenlemeler yapılmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti için önemli bir gelir kaynağı olan ziraat alanı başta olmak üzere orman ve maden alanlarında ekonomik canlanmayı sağlayacak politikalar izlenmiştir (İnancık, 2004: 961). Bu süreçte öncelikle zirai gelişme politikalarını oluşturacak ve uygulamaya geçirecek zirai bir bürokrasi kurulmuştur. Zamanla büyüyen bu yapının esas amaçları arasında zirai üretim araçlarının modernleşmesi, üretimin artırılması ve çeşitlendirilmesi, üreticilerin dış talebe yönelik ürünler üretmesinin teşvik edilmesi ile dış ticaret dengesinin sağlanması olmuştur. Bu amaç doğrultusunda da Ziraat ve Sanayi Meclisi kurulmuştur (Güran, 1998: 45).

Ziraat ve Sanayi Meclisi kısa süre çalışmalarını sürdürmüştür. Ancak eğitim ve öğretiminde meclisin çalışma alanına dâhil edilmek istenmesi ile meclisin adı daha kapsamlı olan Meclis-i Umur-u Nafia olarak değiştirilmiştir. Meclisin amaçları arasında öğretmenlerin denetlenmesi, mahalle mekteplerinin düzenlenmesi, kimsesiz çocukların eğitimden faydalanabilmesi gibi hususlar yer almıştır. Bir ülkenin kalkınabilmesi için iyi bir eğitim politikası oluşturulması gerektiği düşünülerek bu hususta Nafia Meclisi'ne büyük görevler düşmüştür. Fakat meclis varlığını çok uzun süre devam ettirememiştir. Bunun sonucunda ise ticaret, sanayi ve tarımın geliştirilmesi için gerekli düzenlemeleri tek elden yürütebilmek için Ticaret Nezareti kurulmuş ve Nafia Meclisi de buraya bağlanmıştır (Çakır, 2000: 364). Meclis ticaret, sanat ve ziraat alanlarının geliştirilmesi için tasarılar hazırlamak ve Ticaret Nezaretinin de hazırlanan bu tasarıları uygulayarak diğer daireler ile ilişkisini sağlamak gibi görevlerini yerine getirmekle yükümlü olmuştur. Meclisin yapmış

olduğu önemli girişimler arasında ise Ziraat Mektebi, eğitim reformu ve Büyükdere Tuğla Fabrikası'nın kurulması yer almıştır (Keskin, 2005: 54).

Tanzimat fermanı ile memleketin kalkındırılması ve halkın refaha kavuşması esas amaç olarak kabul edilmiş olup bu hususunda her şeyden önce tarım ülkesi olan Osmanlı Devleti'nde ziraatın gelişmesine bağlı olduğu belirtilmiştir (Eryılmaz, 2018: 239). Bu amaç doğrultusunda 1843 yılında Maliye nezaretine bağlı olarak Ziraat Meclisi kurulmuştur. Meclisin ülke genelinde varlığını kabul ettirebilmesi için her vilayete ve sancağa ziraat müdürü, kaza ve nahiyelere de ziraat meclisi tarafından müdür vekili atanması sağlanmıştır. Bu müdür ve vekiller yalnızca halk tarafından seçilen kişiler olmuştur. Atanan bu vekillerin görevleri ise halkın yaşam standartlarının artırılabilmesi için nasıl çalışmalar yapılması gerektiği konusunda ziraat meclisine bilgi vermek olmuştur. Vekillerden istenilen bilgiler ise genel olarak halkın geçimini neyden sağladığı, yetiştirilen ürünlerin çeşitliliği ve miktarı, boş kalan araziler veya bataklıkların yeninden tarıma elverişli hale getirilmesi için yapılması gereken çalışmalar, halkın borç yükünü azaltmak için sağlanabilecek krediler ve yetiştirdikleri ürünlerin geçimlik mi yoksa ticarete konu olan ürünler mi olduğu istenilmiştir (Güran, 1980: 271-272). Yapılan tüm çalışmalara rağmen meclisin mali konularda yaşanan sıkıntılar ve yetersiz olmasından kaynaklı olarak bu alandaki çalışmaları karşılıksız kalmıştır. Ziraat meclisi daha sonrasında aynı işleri yaptığı düşünülerek maliye nezaretinden alınarak ticaret nezaretine bağlanmıştır. Bunun sonucunda da ticaret nezaretinin iş yükü çok fazla artmasından kaynaklı olarak 1846 yılında Ziraat Nezareti kurulmuştur. Fakat ziraat nezaretinin de ömrü devlet hazinesinin yeterli olmaması ve uygulanabilecek bir ziraat programının olmamasından kaynaklı olarak 4 ay sürmüş ve Ticaret nezareti ile birleştirilmiştir (Akyıldız, 1993: 140). Daha sonrasında ise ekonomik gelişmenin üç ana kaynağı olarak görülen orman, maden ve ziraat ile ilgili alanlarda işler yürütmek amacıyla Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti adı altında bağımsız bir nezaret kurulmuştur. Bu nezaretin yapısı herhangi bir değişikliğe uğramadan meşrutiyete kadar var olmuştur (Çeşme, 2014: 42).

2.6. 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinin Tarımsal Finansman Reformu

Osmanlı Devletinin 19. yüzyıldaki tarımsal finansman reformu memleket sandıkları ile başlamıştır. Daha sonrasında memleket sandıkları çeşitli nedenlerle menafi

sandıklarına dönüşmüş ve nihayetinde Ziraat Bankasının kuruluşu ile sonuçlanmıştır (Güner, 2019: 294)

2.6.1. Memleket Sandıklarının Kuruluşu

Osmanlı devletinde tarımsal kesimin kredi ihtiyacına yönelik çalışmalar 1861 yılında Niş valiliğine atanan Mithat paşa ile başlamıştır. Mithat paşa bu görevi sırasında tefecilerden yüksek faiz ile kredi alarak ezilen çiftçilerin daha düşük oranlarla finansman ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla bir çalışma başlatmıştır. Yapılan bu çalışmada iki yıllık bir pilot proje uygulanmış ve elde edilen fayda üzerinde bu uygulamanın memleket sandıkları unvanıyla yaygınlaşmasına karar verilmiştir (Ortabağ, 2018: 42).

Memleket sandıkları Osmanlı döneminde tarım kooperatifçiliğinin içinde yer alan en önemli hareketlerden biri olarak da tanımlamak mümkündür. Mithat paşanın bu çalışması, devlet arazilerinin sandık üyeleri tarafından ekilip biçilmesi ve bu sayede kendi finansmanını sağlaması esasını taşımakta olup özünde imece usulünü barındıran bir çalışmadır. Memleket sandıkları için ihtiyaç duyulan sermaye devlet tarafından çiftçiye verilen arazilerde, eşit şartlarda ve ortaklaşa olarak yapılan üretim sonucu elde edilen hasılatın paraya çevrilmesi ile sağlanmış ve çiftçinin ihtiyaç duyduğu kredi talepleri karşılanmıştır (Hatıpler, 2010: 27). Örneğin midilli memleket sandıklarının sermayesi için halkın üretmiş olduğu zeytinyağının onda birini beş yıl boyunca sandığa bırakmasına ve bu ürünlerin satışından elde edilecek paranın memleket sandıklarına verilmesine karar verilmiştir (Doğan ve Güngör, 2015: 304).

Memleket sandıklarının adı senetlerin ve diğer fiziki belgelerin demir bir sandıkta korunmasından gelmektedir. Bu sandık kolluk kuvvetlerinin sürekli olarak gözetimi altındaki yerlerde muhafaza edilmekte olup böyle bir yerin olmadığı durumda da devlet hazinesine ait sandık odasında muhafaza edilmekteydi. Sandıkların idaresi, sandık yönetimi adı verilen kurul tarafından sağlanmaktaydı ve seçim ile belirlenen dört sandık vekilinden oluşmaktaydı. Bu vekiller halk tarafından güvenilir saygın kişiler arasından köylülerin ve kasabalıların oyları ile seçilmekteydi. Sandık her kasabada pazarın kurulduğu günlerde vekillerin huzurunda açılıp kapanmaktaydı, vekillerin olmadığı durumda ise açılması yasaktı. Kurulduğu dönemlerde hafta da bir kez yapılan bu işlem sermayenin artmasıyla beraber her gün faaliyet göstermiştir (Güngör, 2015: 36).

Çiftçinin düşük maliyetli kredi vermek amaçlı kurulan memleket sandıkları en az üç ay en çok bir yıl olmak şartıyla aylık %1 yıllık ise %12 faiz ile kredi vermekteydi. Kredi almak isteyen çiftçilerin rehin bırakması ya da kefil göstermesi gerekmekteydi. Kefil gösterilen kişinin de gayrimenkul sahibi olması veya alınan borcu ödeyebilecek güçte olması gerekiyordu (Acar, 2013: 253). Verilen kredilerden elde edilen faiz gelirinin üçte birlik kısmı sandıklara sermaye olarak ayrılıyor geriye kalan kısmı ise köprü, çeşme gibi imar faaliyetlerinde kullanılması için o bölgeye bırakılıyordu (Yazan, 2017: 223).

Memleket sandıkları her ne kadar zirai kredi alanında düzenleme ve çiftçilere düşük faizli kredi sağlama amacı ile kurulmuş olsa da ilerleyen zamanlarda gücünü kaybetmeye başlamıştır. Bu sandıklara ait hükümlere uygun hareket edilmemesi, sermaye sağlamada yaşanan sıkıntılar, borçların ödenmesi konusunda ortaya çıkan zorluklar, kefilsiz ve rehinsiz borç verilmesi, yolsuzluklar ve idari alandaki yetersizlikler gibi nedenlerle de memleket sandıkları menafi sandıklarına dönüştürülmüştür (İpteş, 2020: 965).

2.6.2. Menafi Sandıklarının Kuruluşu

Memleket sandıklarının ilerleyen zamanlarda sermaye yetersizliği ve kredinin verilmesi konusunda yaşanan yolsuzluk sıkıntıları nedeniyle menafi sandıkları adıyla yeniden düzenlenmiştir (Yetiz, 2016: 110). Menafi sandıklarına geçilmesiyle memleket sandıklarının en temel sorunu olan sermaye yetersizliğini giderebilmek için aşar verginse menafi hissesi adı ile %1 oranında zam yapılmış ve yeni bir sermaye kaynağı oluşturulmuştur (Mutlu, 2017: 344). Buna ek olarak idari yönetim yeniden düzenlenmiş, muhasebe ve kayıt işleri geliştirilmiş ve yapılacak olan işlemler merkezi hükümetin denetimine tabi tutulmuştur (Altay, 2010: 326).

Memleket sandıklarının yirmi yıl faaliyette bulunmalarına karşılık menafi sandıklarının ömrü beş sene sürmüştür. Zamanla tarımsal ekonominin ülkede daha çok yer edinmesi, menafi sandıkları aracılığıyla verilen kredilerin artan ihtiyaçlar karşısında yetersiz kalması, Osmanlı Devleti'nde merkezîyetçilik düşüncesinin gelişmeye başlaması gibi nedenlerle tarımsal kredinin tek bir merkezden idare edilmesi fikri güçlendirilmiştir. Bunun sonucu olarak da 1888 yılında bir nizamname ile Ziraat Bankası kurulmuştur (İloğlu, 1994: 95).

2.6.3. Ziraat Bankası'nın Kuruluşu

Tarım kesiminin finansman ihtiyacını sağlamak amacıyla kurulan Menafi Sandıklarının zamanla çiftçinin ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamaması, idari yönetim açısından değişiklik yapılması gerektiği düşüncesi ve kaynakların sınırlı olması gerekçesiyle mevcut düzenin yeniden yapılandırılması gerektiği düşünülmüştür. Bunun sonucu olarak da Menafi Sandıkları kaldırılmış ve 1888 yılında Ziraat Bankası kurulmuştur (Erdoğan, 2019: 81).

Menafi sandıklarının yerine geçerek Ziraat bankası adıyla kurulan bu bankanın, merkezinin İstanbul'da olacağı vilayet merkezleri ile tarımsal ekonomi açısından önemli ilçelere de birer şubesi açılacağı bildirilmiştir. Bankanın Ticaret ve Nafia Nezaretine bağlı olarak çalışacağı ve temel görevleri arasında sadece çiftçiye zirai işlerde kullanma şartıyla gayrimenkul rehni ve güvenilir kefillik koşuluyla kredi verileceği düzenlenmiştir (Uluyol, 2019: 36)

Bankanın sermayesi kuruluşundan itibaren 10 milyon lira olarak tespit edilmiş olup sermaye kaynakları arasında, Menafi Sandıkları için toplanan paralar, 1888 yılından itibaren aşar vergisi ile beraber alınacak aşarın onda biri oranında menafi hissesi ve bankanın safi karından ayrılacak üçte bir oranında hissesi yer almıştır (İloğlu, 1964: 89).

Bankanın merkezinde genel müdürlük ve yönetim kurulu mevcuttu. Şubelerde de merkezden atanmış olarak müdür ve müdür yardımcıları bulunuyordu. Ayrıca şube müdür ve yardımcılara destek sağlamak amacıyla ticaret ve ziraat odalarından gelen iki üye ile bir mahalli ziraat mühendisinden oluşan yönetim kurulu mevcuttu. İlçelerdeki şubeler genel olarak İstanbul'a karşı sorumlulukları olan vilayetteki şubeye rapor verirdi. Ekonomik değeri büyük olan ilçeler ise doğrudan başkentte rapor vermekle yükümlüydü (Güner, 2019: 293).

Bankanın kredi için uygulamış olduğu faiz %6 oranında olup İstanbul kurulu sadece bir yıldan fazla vadeli kredilere onay verebiliyordu. Vilayetlerdeki şubelerde İstanbul Kurulunun onayına bağlı olarak bu işlemi gerçekleştirebiliyordu. İlerleyen dönemlerde ise vilayetlerdeki şubelerin İstanbul Kurulunun onayına gerek kalmadan on yıla kadar vadelerle kredi verebilmesinin önü açıldı. Fakat ilçe şubelerinde bu

durum üç yıllık kredilerle sınırlandırıldı. Şubedeki anapara miktarıyla çeşitlendirilen her şubenin tek bir çiftçiye verebileceği kredi miktarı da ayrıca düzenlendi. Verilebilecek en yüksek kredi miktarı ise 150 lira olarak belirlendi (Quataert, 2011: 466).

Bankanın yıllık net karının üçte birlik kısmı sermayeye ek olarak ayrıldıktan sonra kuruluş sözleşmesinde yer alan 39. madde, tarımın iyileştirilmesi için gerekli dengeyi belirledi ve net karın üçte birlik bölümü yerel projeler için banka şubesinde kalarak geriye kalan kısmı da merkez hazinesine aktarılmasına karar verildi. Daha sonrasında üçte ikilik payın merkez ve vilayet şubeleri arasındaki bu ayırımından vazgeçilerek hissenin tamamı İstanbul hükümetinin kendi reform programlarında kullanabilmesi için merkeze gönderildi (Quataert, 2011: 476).

Ziraat Bankasının ilk kuruluş tarihi olan 1888 yılının sonlarında şube sayısı ve fonu 331'e ulaşmış olup bu sayı 1911 yılına gelindiğinde 485'e yükselmiştir (Kaya ve Kadanalı, 2020: 143). Bu şubeler Kosova, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Ankara, Konya, Van, Manastır, Trabzon ve Selanik gibi vilayetlere de yayılmıştır (Yazan, 2017: 225).

Ziraat Bankasının kuruluş amaçlarından en önemlisi çiftçinin ihtiyaç duyduğu krediyi sağlayabilmek olmuştur. Banka tarım sektörünün ihtiyaç duyduğu bu krediyi tam anlamıyla karşılayamasa bile çiftçilere finans kaynağı olarak önemli bir işlevi gerçekleştirmiştir (Güner, 2019: 294).

2.7. Türkiye Cumhuriyetinin Osmanlıdan Devraldığı Tarımsal Yapı

Ekonomik yaşamında tarımın önemli bir yere sahip olduğu Osmanlı Devleti, tarihte yer almaya başladığı zamandan itibaren bilinçli bir merkezi politika, düzenli bir orduya dayalı askeri sistem ve idare sanatında adaletli bir yönetim şekli kurarak, dünya tarihinde önemli bir yere ulaşmıştır (Kayıran ve Metintaş, 2021: 116).

Çağının en güçlü ekonomisine sahip olan Osmanlı Devleti devrine göre, ileri tarımsal yapısı, sanayisi ve mali sistemi ile dünyanın en güçlü imparatorluklarından biri olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman döneminde gücünün zirvesine ulaşmış ve bu dönemde çağdaşlarına nispetle modern ve ileri bir devlet olarak rakipsiz olmuştur (Kayıran ve Metintaş, 2021: 116). İmparatorluğun sahip olduğu güç unsurları

arasında en önemlisi de toprak mülkiyetinin devlete ait olması olmuştur. Bu toprak rejimi sayesinde sağlam bir mali sisteme sahip olan devlet, Batı Avrupa da başlayan yeni üretim biçimi ve teknolojik ilerlemeyi kendi topraklarında başlatamamıştır (Kepenek ve Yentük, 2001: 10). Ayrıca fetihlerin sona ermesiyle gelir kaynakları yok olmaya başlamış, imparatorluk eski gücüne kavuşabilmek için bir takım reformlar ve yeni düzenlemeler yapmaya çalışmış fakat başarılı olamamıştır (Erkan, 2008: 24). Tüm bu çabalar sonuç vermeyince de Osmanlı imparatorluğu yerini Türkiye Cumhuriyetine bırakmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı Devleti'nden çok geri kalmış ve ilkel bir üretim biçimine sahip olan tarımsal bir yapı devralmıştır (Dernek, 2006: 12). Ayrıca tarımsal yapıda ekilebilir arazinin çok az kısmı tarıma açılmış olarak devredilmiştir. Bunun temel nedenleri arasında da, nüfusun az ve niteliksiz olması, üretim tekniklerinin geri kalması, ulaşımda yaşanan sıkıntılar, vergi politikaları ve sermayenin yetersiz olması görülmektedir (Sarıkoyuncu ve Kayıran, 1998: 216).

2.8. Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Tarım Sektörü(1923-1929)

Türkiye Cumhuriyeti kuruluş yıllarında Osmanlı Devletinden ilkel bir üretim yapısına sahip tarımsal yapı devralmış ve cumhuriyetin kurulması ile beraber tarım sektörünü geliştirmeye yönelik önemli çalışmalara başlanmıştır (Peker, 2014: 4). 1923-1929 yılları arasında tarımsal alanda yapılan çalışmalarda büyük ölçüde İzmir İktisat Kongresinde kararlaştırılan ilkelere dayandırılmıştır (Sarıkoyuncu ve Kayıran, 1988: 47).

2.8.1. İzmir İktisat Kongresi

İzmir İktisat Kongresi çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi temsilcilerinden oluşan toplamda 1135 temsilcinin katılımıyla 17 Şubat – 4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de toplanmıştır. Bu kongre, iktisadi faktörlerin ve birimlerin ihtiyaçlarını tespit etmek, iktisadi konular üzerine dikkatleri çekmek ve alınacak sonuçlara göre iktisat politikalarını belirlemek amacıyla toplanmıştır (Koçtürk ve Gölalan, 2010: 50). Kongrede tarımla ilgili konularda da görüşülmüştür.

İzmir İktisat Kongresi'nde tarımsal alanda iktisat politikasına yol gösterici kararlardan bazılarını şöyle özetleyebiliriz (Ökçün, 1981: 406-437);

O dönemde Reji olarak adlandırılan yabancı şirket tarafından yönetilen tütün tekelinin kaldırılması, tütün tarımının ve ticaretinin serbest olması ayrıca işlenmiş olan tütünün ihraç edilmesi ve tütün "rüsümü" nun tüketiciden alınması;

- Aşar vergisi kaldırılması;

-Gümrük politikası, ticaret, tarım ve sanayinin korunup desteklenmesi;

- Tarımda makineleşmeye gidilmesi ve tarım aletlerinin yapımı sağlanması;

-Tarımsal eğitimin yaygınlaştırılması;

-Yol yapımının hızlandırılarak ulaşım sorunun çözülmesi;

-Ziraat bankasının yeniden düzenlenmesi;

-Hayvancılık alanının geliştirilmesi için tedbirlerin alınması, kararlaştırılmıştır.

1930-31'e kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin İktisadî politikasının esasını "İzmir İktisat Kongresi'nde" alınan kararlar oluşturmuştur.

2.9. Tarımsal Üretimi Artırmaya Yönelik Gelişmeler

Cumhuriyet'in ilk yıllarında hükümetler tarafından tarımsal üretimi artırmak amacıyla yapılan vergi, kredi, toprak mülkiyeti, makineli tarım teşviki konuları ve tüm bunlara karşılık 1929 ekonomik buhranın tarım sektörüne etkisi incelenecektir.

2.9.1. Aşar Vergisinin Kaldırılması

Cumhuriyet döneminde tarım alanında yapılan çalışmaların en önemli uygulaması, İzmir İktisat Kongresinde alınan karardan sonra, 17 Şubat 1925 tarihinde ve 552 sayılı 'Aşarın ilgası ile Yerine İkame Edilecek Vergi Hakkında Kanunla' Osmanlıdan devrolmuş aşar vergisi tamamen kaldırılmış olmasıdır (Topuz, 2007: 380). Aşarın kaldırılması pazarlanabilir ürün artışı ve ticarileşme gücünü artıran bir politikaydı. Çiftçi için ağır bir yük haline gelen aşar vergisi 1924 yılında bütçe gelirinin %22'sini ve dolaysız vergilerin %63'ünü oluşturuyordu (Karabağ, 2017: 238).

Aşar vergisinin kaldırılmasıyla çiftçi üzerindeki ağır vergi yükü büyük ölçüde azalmıştır. Arazinin gayrisafi hasılatı üzerinden çoğu kez aynı olarak alınan vergi, çiftçiyi üretim yapmaktan caydırmaktaydı. Çağ dışı olarak da görülen aşar vergisinin kaldırılması ve bu verginin kazanç vergisine kaydırılması tarımda üretimi özendirici bir

ortam yaratmıştır. Vergi ağırlığı kırsal kesimden pazara ve kente doğru yönlendirilmiştir (Pamuk ve Toprak, 1988: 22).

2.9.2. Çiftçiye Kredi Desteği Sağlanması

Cumhuriyetin kurulması ile başlayan tarımsal üretimi artırmaya yönelik çalışmalardan birisi de kooperatifleşme ve çiftçiye tarımsal kredi desteği sağlanması olmuştur.

Osmanlı döneminde çiftçiye tarımsal kredi sağlanması için kurulan ziraat bankası ilerleyen zamanlarda tarım kredileri kuruluşu olmaktan çok bir ticaret bankası gibi çalışmaya başlamıştır. Banka 1920'ler ve 1930'larda daha çok kar elde edebilmek için, tarım kredilerine ayrılan düşük faiz oranlı fonları sınırlamış ve daha çok ticari kredilere yönelmiştir. Sonuç olarak bu dönemde tarım kesimine açılan krediler yetersiz kalmıştır. Bankadan kredi alabilen kesim genellikle büyük işletme sahipleri olmuştur. Küçük işletme sahipleri ise yeterli güvence gösteremedikleri için kredi alamamışlardır (İnci, 2010: 103-105).

Cumhuriyet yönetimi tüm bu sorunları çözebilmek için 1924 yılında İtibar-ı Zirai Birlikleri Kanunu çıkartmış ve Ziraat Bankasını anonim şirkete dönüştürmüştür. Bu koşullarda tarım sektörünün sorunlarının çözülebilmesi için Ziraat Bankası yeniden düzenlenmiş ve kredi olanakları artırılmıştır. Bu artış ilerleyen yıllarda düzenli ve aynı oranda yüksek olmamakla birlikte genişlemeye devam etmiştir. 1929' yılında ise 1470 sayılı "Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu" ile tarım kredi kooperatifleri kurulmuş ve bu kooperatiflerin çiftçinin finansal sorunlarının çözülmesine katkı sağlaması amaçlanmıştır (Yıldız, 2012: 363).

2.9.3. Toprak Mülkiyeti

Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlıdan devralınan toprak ve işletme dağılımını iyileştirici önemli düzenlemeler yapılmamış olup toprakta özel mülkiyeti sağlamlaştırıcı hukuki düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bunun sonucunda da istenilen iktisat modeli çerçevesinde tarımsal ilerlemeyi engelleyici durumlara son verilmiştir (Kayıran ve Metitaş, 2021: 119). Yapılan düzenlemeler doğrultusunda özel mülkiyeti destekleyici nitelikte olan 1924 Anayasası ve "Medeni Kanun'un" kabulü gelmektedir.

1924 anayasası özel mülkleri kamulaştırmayı engelleyici hükümlere sahip olup, anayasaya göre özel mülklerin kamulaştırılması, hükümetin arazinin değerini peşin olarak ödeme koşuluna bağlanmıştır (İnci, 2010: 350).

Medeni kanunun kabul edilmesi ve Tatbikat kanununun 43. maddesine dayanılarak da 1926 yılında özel mülkiyet hakkı sağlanmıştır (Topuz, 2007: 380). Türk tarımcılarına toprağını alıp satabilme özgürlüğü de bu sayede tanınmıştır.

2.9.4. Makineli Tarım Teşviki

1920 ve sonraki yıllarda tarım sektöründe görülen gelişmelerden biri de çiftçiyi makineli tarıma özendirmek olmuştur. Bunun en önemli nedenleri arasında savaş döneminde ortaya çıkan tarımsal üretimdeki düşüşler ve iş gücü açığının kapatılmak istenmesi olup tarımda makineleşmeye ihtiyaç duyulmuş ve makineli tarımı özendirme konusu hükümet tarafından desteklenmiştir.

Tarımda makineleşmeyi özendirebilmek için büyük çiftçilere tarımsal araçlarda kullanılan yakıtlar, gübre ile tarımsal ilaçlar ve kimyasal girdilerin gümrük vergilerinden muafiyeti sağlanmıştır (Karabağ, 2017: 244). Ayrıca askerlikte erken terhis ve devlet elindeki makinelerin çiftçilere kiralanması denenmiştir.

1920'lerin başında emeğin kıt olmasına rağmen tarımda makine kullanımı sadece ekime elverişli ve ölçek olarak büyük olan işletmelerde kullanılmaktaydı. Bu yıllarda tarımsal makinelerden olan traktörün sayısı oldukça düşük olup 1923-1924 yılları arasında 486'sı hükümete ait olmak üzere toplamda 501 traktör olduğu belirtilmektedir. Çiftçiye sağlanan destekler sayesinde 1926 yılında ülkeye 2000 traktör girmiştir Ziraat bankasının sadece Tarsuslu çiftçilere 50 traktör dağıttığı, Adana bölgesindeki tarımsal alanların %10'nun traktörle işlendiğine ilişkin tahminler yapılmıştır. Yine de tarımda makinelerinin sayısı toplam tarım makinelerinin sadece %1'ni oluşturmuştur Sağlanan tüm bu desteklere rağmen makineli tarım tam anlamıyla yaygınlaştırılmamış ve karabasan hâkimiyetini devam ettirmiştir (Silier, 1981: 19).

Traktör kullanımının en yaygın olduğu bölgeler Ege ve Akdeniz bölgesi olmuştur. 1926-1930 yıllarında devlet bütçesinden çiftçilere 6.625.181 lira gümrük muafiyeti sağlanmıştır. Devletin yapmış olduğu büyük fedakârlıklara rağmen tarımda

makineleşme konusundaki ilk atılımlar istenilen etkiyi yaratmamıştır (Kayıran ve Metintaş, 2020: 119).

2.9.5. 1929 Ekonomik Bunalımının Tarım Sektörüne Etkisi

29 Ekim 1929 yılında ABD’de New York Borsasında başlayan Dünya Ekonomik Buhranı 1930 yılından itibaren Sovyet Rusya hariç tüm ülkelerde etkisini göstermiştir. Bu ekonomik buhran toplam arz fazlalığı karşısında toplam talebin yetersiz olması ve fiyatlar genel seviyesinin hızla düşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Dünya ekonomik krizin başlamasıyla görece fiyatlar keskin bir şekilde tarım aleyhine dönmüştür. Bu dünya ekonomik krizi hem Türkiye ekonomisi hem de Türk tarımına kayda değer zararlar vermiştir (Pamuk, 2019: 329).

1929 dünya ekonomik krizinin yol açtığı kitlesel işsizlik ve sert fiyat düşüşleri Türkiye’de yalnızca tarım ürünleri fiyatlarının dünya piyasalarında değer kaybetmesine neden olmamış bunun yanında büyük oranda dışa bağımlı olduğu sanayi ürünlerini de etkilemiştir. Aslında sanayileşmiş ülkelerin aldıkları tedbirler sayesinde sanayi ürünlerinde ortaya çıkan fiyat düşüşleri daha az düzeyde gerçekleşmiştir. Fakat bu durum ihraç ürünlerinin çok ucuzladığı ama buna karşılık ithal sanayi ürünlerinin fazla düşmediği Türkiye’nin aleyhine sonuçlanmış ve büyük bir dış ticaret açığına yol açmıştır. Bu nedenle Türk tarım kesimi krizden büyük oranda etkilenmiş olup tarım ürünleri fiyatları 1929-1930 yılları arasında ortalama olarak %60-%70 oranında azalma yaşamış ancak ithal edilen sanayi ürünleri fiyatlarında bu oran %10-%27 olarak gerçekleşmiştir (Tekeli ve İlkin, 2009: 91).

Tarımsal ürünlerde meydana gelen fiyat düşüşleri öncelikle kendini ihraç ürünlerde göstermiştir. Bu ürünler arasında özellikle tiftik, pamuk ve tütün fiyatları 1929 yılından başlayarak hızla düşüş yaşamıştır. Daha çok iç piyasaya hitap eden arpa, fasulye, mısır, buğday gibi ürünlerin fiyatları ise bu krizden daha geç etkilenmiş fakat bu ürünlerde yaşanan düşüşler daha keskin ve kalıcı olmuştur (Kayıran ve Metintaş, 2021: 40). Özellikle buğday bu dönemde fiyatı en çok düşen ürünlerden biri olmuş ve 1929 yılında bir kilo buğdayın yıllık ortalama fiyatı 12,6 kuruştan 1931’de 4 kuruşa düşmüştür (Atlı, 2020: 58).

1929 dünya ekonomik krizinin Türk tarımı üzerindeki etkileri ve tarım ürünlerinin fiyatlarında yaşanan büyük düşüşler hükümeti bu konuda bazı önlemler almaya

yöneltmiş ve bu önlemler hem çiftçiyi korumak hem de sanayiye desteklemek üzere olmuştur. Alınan önlemler ise (Dernek, 2006: 13);

- yerli ürünleri korunması,
- iç pazarı geliştirmesi,
- tarım tekniğini geliştirici destekler sağlanması,
- Hayvan sahiplerinden alınan sayım vergisi düşürülmesi,
- dış ticarete takas ve kontenjan uygulamasına gidilmesi,

Çiftçinin Ziraat Bankası'na olan borçlarının nakit yerine aynı olarak ödenmesinin kabul edilmesi, bazı borçların tamamıyla silinmesi, bazılarının ise faiz indirimi ve taksitlendirilmesi uygulanmıştır. Ancak ziraat bankasının sağlanan tüm bu desteklere rağmen Tablo 2.1'de görüldüğü üzere tarımsal kredi miktarlarında önemli bir artış olmamıştır.

Tablo 2.1. Ziraat Bankası Kredileri (1923-1935)

Yıllar	Krediler (Bin TL)	Yıllık Artış (Yüzde)	Tarım Kredilerin Toplam Kredilere Oranı(Yüzde)
1923	8,037	-	-
1924	17,040	112,0	61,1
1925	19,937	17,0	31,4
1926	20,479	2,8	37,7
1927	20,376	-0,6	21,4
1928	26,806	31,6	25,5
1929	27,176	1,4	21,4
1930	35,713	31,4	26,6
1931	34,634	-3,1	28,9
1932	33,629	-3,1	27,3
1933	34,2	-1,7	23,5
1934	32,9	-3,8	25,2
1935	31,9	-3,3	20,4

Kaynak: Kepenek, Yakup, Yentürk, Nurhan, "Türkiye Ekonomisi", Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994, s.43-72.

Sonuç olarak 1929 dünya ekonomi buhranı neredeyse bütün ülkeler etkilenmiş ve gelişmiş kapitalist düzen bunalım içine girmiştir. (Kepenek ve Yentürk, 1994: 62). Ancak Türkiye'nin de için de bulunduğu gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme eğilimi için fırsat doğmuştur. Bu durumda özel girişimci fikrinden mecburi olarak vazgeçilmesine ve Devletçilik fikrinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

2.10. Korumacı Devletçi Dönemde Tarım Sektörü(1930-1939)

Dünya da uygulanan liberal iktisat politikaları sonucu 1929 yılında ortaya çıkan ekonomik kriz liberalizmin hem Türkiye’de hem de dünyada etkisini kaybetmesine yol açmıştır. Liberalizmin etkisini kaybetmeye başlamasıyla Türkiye yeni bir ekonomi politikası arayışı içerisine girmiş ve ekonomilerin içine kapandığı bu dönemde devletçi iktisat politikalarına (dışa kapalı ve devlet yatırımlarına ağırlık veren bir kalkınma stratejisi) yönelmiştir (Özdoğan ve Develi , 2020: 10-11).

Yapılması gerektiği halde yapılamayan işlerin devlet tarafında üstlenilmesi olarak özetlenebilecek olan Devletçilik Donemi İktisat Politikası yıllarında tarımsal alanda cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki politikaların uygulaması sürdürülmüştür. Kriz nedeniyle çiftçilerin uğradığı zararın giderilmesi yönünde çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Özellikle tarım ürünlerinde yaşanan hızlı fiyat düşüşleri sonucu çiftçinin uğradığı zararlar mali imkânlar ölçüsünde yapılan yardımlar ve alınan önlemlerle minimum seviyeye çekilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde tarım alanında alınan önlemler arasında en önemlisi buğday fiyatlarını korumak amacıyla 3 Temmuz 1932 yılında 2056 sayılı “Buğday Koruma Kanunu” çıkartılması olmuştur. Bu kanun sayesinde buğday fiyatları hükümet tarafından desteklenmeye başlamıştır. Böylelikle çiftçinin ürününü hızlıca nakite çevirme isteği sonucu düşük fiyata satması önlenmiştir. Ayrıca birçok ürünü de kapsamı içerisine alacak şekilde büyütülen destekleme alımlarının yaratacağı zararın devlet tarafından karşılanması ve kabul edilen bir kanun ile Ziraat Bankası’na silolar yaptırması görevi de verilmiştir (Sarıkoşuncu ve Kayıran, 1998: 233-234).

1932 yılında ayrıca tarımsal üretimi artırmaya yönelik çalışmalar da yapılmıştır. Devlet hazineye ait olan toprakları nüfuzlu kişilere ve büyük toprak sahiplerine vererek tarımsal üretimi artırmak istemiştir. Bu uygulama sonucu devlet 1923-1932 yılları arasında hazine topraklarından 90.000 dönümü bu kişilere vermiş ve 1934 yılında verilen hazine topraklarının miktarı 6 milyon dönüme kadar yükselmiştir (Başol, 1994: 121).

1930-1939 yılları arasında GSMH’da sektörlerin katma değer dağılımları Tablo 2.2’ de verilmiştir.

Tablo 2.2. GSMH’da Sektörlerin Katma Değer Dağılımları, 1930-1939

Yıl	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1930	46,5	9,9	43,6
1931	49,1	10,5	40,4
1932	39,1	13,8	47,1
1933	41,4	14,2	44,4
1934	40,0	15,2	44,8
1935	38,7	15,7	45,6
1936	48,5	12,3	39,2
1937	46,1	13,4	40,5
1938	44,4	14,1	41,5
1939	43,1	15,4	41,5

Kaynak: Peker, Ayşe Esra, ‘Türkiye Ekonomisi’nde Tarım Sektörünün Üretim Yapısı ve Karşılaştırmalı Rekabet Gücü’, Yayınlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2014 s.7

Tablo incelendiğinde tarım sektörünün GSMH içerisinde yüksek bir paya sahip olduğu ve ekonominin temel yapı taşı oluşturduğu görülmektedir. 1930 yılında tarım sektörünün GSMH içerisindeki payı %46,5 ile en büyük paya sahip olduğu, tarım sektörünü %43,6 ile hizmetler sektörü takip ettiği ve sanayi sektörünün %9,9 ile en düşük paya sahip olduğu görülmektedir. 1935 yılı ise GSMH içerisinde tarım sektörünün en düşük paya sahip olduğu yıl olmuştur. Ayrıca bu dönemde yapılan çalışmalardan biri olan I.Beş Yıllık Sanayi Planı’nın (1933-1937) başarı ile gerçekleşmesi sonucu sanayi sektörün GSMH içerisindeki payını artırmış olduğu da tabloda görülmektedir. Ancak II. Dünya Savaşı’nın başlaması sonucu ekonomik kalkınma olumsuz yönde etkilenmiş olup Türkiye Cumhuriyeti yeni bir döneme girmiştir.

2.11. II. Dünya Savaşı Yıllarında Tarım Sektörü(1940-1945)

Türkiye II. Dünya savaşına doğrudan dâhil olmamış ancak savaşa girme olasılığına karşı askeri ve siyasal alanda birçok önlem almıştır. Alınan bu önlemler Türkiye’nin ekonomik yönden sıkıntılı bir dönem geçirmesine neden olmuştur. Savaşın ilk yıllarında nüfusun büyük bir bölümünün silahaltına girmesi üretim kapasitesinin azalmasına yol açmıştır (Yardımcı ve Kutlutürk, 2019: 56-57). Üretim kapasitesinin azalması devleti temel gıda ihtiyaçlarını karşılamak için bazı tarımsal ürünlerin fiyatlandırılmasında tavan fiyat ve taban fiyat uygulamasına (Narh) yöneltmiştir. Bu uygulamada amaç, hem üretici hem de tüketici kesimi korumak olmuştur. Tavan fiyat uygulamasında tarımsal ürünlerin satılabileceği en yüksek fiyat belirlenerek tüketicinin korunması, taban fiyat uygulaması ile de belirlenen fiyatın altında satış

yapılması engellenerek üreticinin korunması amaçlanmıştır. Ancak bu uygulama sonucu karaborsa ortaya çıkmış ve devlet istediği başarıyı sağlayamamıştır (Dernek, 2006: 4). 12 Kasım 1942 yılında ise karaborsacılığı önlemek amacı da olan “Varlık Vergisinin” servet ve ticari kazanç sahiplerinden bir kereliğe mahsus olmak üzere alınmasına karar verilmiştir (Özcan, 2020: 298).

İkinci Dünya Savaşından sonra 1945 yılında yapılan önemli çalışmalar arasında 4753 sayılı “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu” yer almıştır. Bu kanun amacı topraksız veya az topraklı çiftçilere, kendi geçimlerini sağlayabilecek ve iş güçlerini değerlendirebilecek kadar toprak verilmesi olup aynı zamanda dağıtılan bu topraklarda verimin artırabilmesi için kredi, araç, hayvan ve tohum yardımı yapılması olmuştur. Ayrıca adaletsizliği önleyebilmek için kanunun 17. Maddesinde toprağın bizzat onu işleyenlere (kiracı, ortakçı, yarıcı vs.) verilmesi ve büyük mülklerin sınırlandırılması öngörülmüştür. Ancak bu maddenin daha sonrasında kanundan çıkarılması ile toprak dağılımındaki adaletsizlik daha da artmıştır (Dinler, 2014: 28).

1940-1945 dönemi Türkiye ekonomisi için bir gerileme dönemi olarak kabul edilmiş ve bu dönemde sektörlerin GSMH içerisindeki katma değer dağılımları Tablo 2.3 yardımıyla özetlenmeye çalışılmıştır.

Tablo 2.3. GSMH’da Sektörlerin Katma Değer Dağılımları, 1940-1945

Yıl	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1940	45,0	18,4	36,6
1941	41,9	19,2	38,9
1942	47,3	17,2	35,5
1943	45,8	19,5	34,7
1944	43,2	19,3	37,5
1945	39,1	19,7	41,2

Kaynak: Peker, Ayşe Esra, ‘Türkiye Ekonomisi’nde Tarım Sektörünün Üretim Yapısı ve Karşılaştırmalı Rekabet Gücü’, Yayınlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2014 s.8

Tablo 2.3’ de 1940-1945 dönemleri incelendiğinde tarım sektörünün GSMH içerisindeki payı en yüksek %47,3 en düşüğe %39,1 olarak gerçekleşmiştir. Tarım sektöründen sonra gelen hizmetler sektörü nün en yüksek payı %41,2 en düşük payı ise %34,7 olarak gerçekleşmiştir. Sanayi sektörünün en yüksek payı %19,7 en düşük

payı ise %17,2 olarak gerçekleşmiştir. Görüldüğü üzere tarım sektörü ekonomi üzerindeki etkisini korumaya devam etmiştir.

2.12. Serbest Dış Ticaret Döneminde Tarım Sektörü(1946-1960)

II. Dünya savaşının sona ermesi ile 1946-1960 dönemleri arası Türkiye için ekonomik, toplumsal ve siyasal yaşam açısından önemli bir dönem olmuştur. Çünkü bu süreçte toplumsal ve siyasal yapı tamamıyla değişime uğramış ve Türkiye kontrollü müdahaleci devletçilik anlayışından serbest ticaret anlayışına yönelmiştir (Oktar ve Varlı, 2010: 6).

1946 yılına kadar izlenen politikalar doğrultusunda yatırımlarını olabildiğince ülke içi kaynaklardan karşılamaya çalışmış olan Türkiye bu dönemden sonra dış yardımlara ihtiyaç duymuştur (Kepenek ve Yentük, 2001: 92). Dış yardımlardan yararlanmak istemesinin temel nedeni ise sanayileşmekten vazgeçmek ve bunun yerine tarım sektörü öncülüğünde bir kalkınma modeli izlemek istemesi olmuştur (Oktar ve Varlı, 2010: 9). Alınan bu dış yardımlardan ilki 1947 yılında Truman Doktrini olmuş ve 1948 yılında “Marshall Yardımları” ile devam etmiştir (Ertem, 2009: 382-393). Türkiye’ye yapılacak olan yardımları değerlendirebilmek adına uzman heyetler gelmiş ve değerlendirme sonucunda Türkiye’nin tarımsal potansiyelinin yüksek olduğu ve üretimi artırmanın mümkün olduğunu raporlamışlardır. Tarımsal üretiminin artmamasının nedenleri arasında da sermaye yetersizliği, ekipman ve teçhizat eksikliği ve alt yapı sorunları gösterilmiştir (Oktar ve Varlı, 2010: 9). Bu nedenle de alınan yardımların %60’ı tarım alanında kullanılmıştır (Ertem, 2009: 382-393). Marshall yardımlarının da itici bir güç olması ile beraber tarım sektörü hızlı bir gelişme göstermiştir.

Tablo 2.4’de 1946-1960 yılları arası Başlıca Tarımsal Girdilerin Sayısal Gelişimi yer almaktadır.

Tablo 2.4. Başlıca Tarımsal Girdilerin Sayısal Gelişimi (1946-1960)

Yıl	İşlenen Alan Bin Hektar	Artış Oranı (Yüzde)	Traktör Sayısı	Artış Oranı (Yüzde)	Tarımsal Kredi	Artış oranı (Yüzde)
1946	13,093	3,4	1 356	17,3	176	55,8
1947	13,575	3,7	1 556	14,7	243	38,1
1948	13,900	2,4	1 756	12,9	236	-2,9
1949	13,264	4,6	9 170	422,2	337	42,8
1950	14,542	9,6	16 585	0,9	412	22,3
1951	15,272	5,0	24 000	44,7	646	56,8
1952	19,361	13,7	31 415	30,9	1 067	65,2
1953	18,812	8,4	35 600	13,3	1 213	13,7
1954	19,616	4,3	37 743	6,0	1 497	14,0
1955	20,998	7,0	40 282	6,7	1 558	4,1
1956	22,453	6,9	43 727	,6	1 888	21,2
1957	22,161	1,3	44 144	1,0	2 108	11,7
1958	22,765	2,7	42 525	-3,7	2 161	2,5
1959	22,940	1,0	41 896	-1,5	2 313	7,0
1960	23,264	1,4	42 136	0,6	2 392	3,4

Kaynak: Peker, Ayşe Esra, 'Türkiye Ekonomisi'nde Tarım Sektörünün Üretim Yapısı ve Karşılaştırmalı Rekabet Gücü', Yayınlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2014 s.10

Tabloda da görüldüğü üzere ekim alanı 13,0 hektardan 23,2 hektara yükselmiştir. Bu sayede Türkiye tahıl ürünleri ihracatında Dünya sıralamasında dördüncü sıraya yükselmiştir. Aynı yıllar yine traktör miktarının da hızla arttığı yıllar olmuştur. Ancak 1956 yılından sonra bu miktar azalmaya başlamış ve bunun en önemli nedenleri arasında da traktör kullanımı konusunda yeterli teknik hazırlık yapılmadığı olmuştur. Tarımsal kredilerde özellikle 1949-1955 yıllarında önemli artış göstermiştir. İşlenen alan, traktör sayısı ve kredi miktarlarında yaşanan bu genişlemeler tarım ürünleri fiyatlarının belli bir seviye de tutulması, daha doğrusu desteklenmesi politikası ile tamamlanmıştır (Kepenek ve Yentük, 2001:106-107).

Tablo 2.5'de 1946-1960 yılları arası GSMH'da sektörlerin katma değer dağılımları yer almaktadır.

Tablo 2.5. GSMH’da Sektörlerin Katma Değer Dağılımları, (1946-1960)

Yıl	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1946	45,7	18,4	35,9
1947	38,8	18,3	42,9
1948	44,3	17,0	38,7
1949	40,4	18,4	41,2
1950	40,9	18,6	40,5
1951	43,4	17,3	39,3
1952	42,5	17,5	40,0
1953	41,5	18,9	39,6
1954	36,8	21,1	42,1
1955	37,5	21,6	40,9
1956	38,2	21,8	40,0
1957	37,7	23,2	39,1
1958	39,3	22,4	38,3
1959	37,9	22,1	40,0
1960	37,5	21,7	40,8

Kaynak: Peker, Ayşe Esra, ‘Türkiye Ekonomisi’nde Tarım Sektörünün Üretim Yapısı ve Karşılaştırmalı Rekabet Gücü’, Yayınlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2014 s.11

Tablo 2.5’de görüldüğü üzere, 1946-1960 döneminde tarım sektörünün payı %37,5-%45,7 arasında dalgalanmış ve bu dönemde tarım sektörü yüksek bir atılım yaşamıştır.

Özetle belirtmek gerekirse 1946-1960 yılları arasında tarım sektörü önemli bir değişim sürecine girmiştir. Başta traktör kullanımı olmakla beraber çağdaş girdi kullanımı artmıştır. Bu durum işlenen alanın genişlemesini de etkilemiştir. Ayrıca sağlanan kredi olanakları ve destekleme fiyatlarıyla tarımda sermaye birikimi süreci hızlanmıştır (Kepenek ve Yentük, 2001: 107). Ancak 27 Mayıs 1960 yılında yapılan askeri ihtilal, 1960- 1962 yılları arası tüm sektörler için ekonomik tedbirlerin alındığı dönem olmuştur (Peker, 2014: 10).

2.13. Planlı Dönemde Tarım Sektörü (1980 Yılına Kadar)

Türkiye planlı döneme 1960 ihtilalinin getirdiği yeni düzenlemeler sonucu başlamıştır. Bunu için kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), beşer yıllık kalkınma planları ve bunların yıllık uygulama planlarını hazırlamıştır (Dernek, 2006: 5).

1963-1967 yılları arasında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı uygulamaya konulmuştur. Bu planın tarımsal hedefleri arasında (DPT, 1963: 145);

-Enflasyon sorunu yaratmadan milli gelirden gelişme hızını %7'de sürdürmek aynı zamanda tarımsal üretimi artırmak, sanayiye kaynak aktarımı sağlayabilmek için ihracatı geliştirmek ve sanayi sektörünün artan hammadde ihtiyacını karşılayabilmek,

-Beslenme seviyesini düzeltmek için özellikle hayvani proteinli besinleri artırabilmek,

-Plânın sosyal amaçlarının gerçekleştirilebilmesi ve

-Arazi kullanımında uzun süreli dengeyi sağlayarak plânın uzun dönemli amaçlarını gerçekleştirebilmek olarak belirlenmiştir

Türkiye ekonomisi yatırımlardaki büyük artış sayesinde bu dönemde hızlı bir artış göstermiştir. GSMH 1962-1966 döneminde ortalama %6,5 artarak 1962'de 61,9 milyardan, 79.5 milyar liraya ulaşmıştır. Böylece bu dört yıllık süreçte yılda %2,5 milyarlık bir artış elde edilmiştir. Yine bu dönemde elde edilen %6,5 gelişme hızı plan hedefi altında kalmış ve %4,6 ile %8,8 arasında değişen bir dalgalanma göstermiştir (DPT, 1968: 7).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plan'ının ilk dört yılında tarım sektöründe gelişme hızı yıllık ortalamama %3,1 oranında gerçekleşmiştir. 1963 yılında bu oran %7,6 iken 1964 yılı duraklama, 1965 yılı gerileme ve 1966 yılında %8,6'lık gelişme izlenmiştir. Gelişme hızında yaşanan dalgalanmalar iklim koşullarından bağlı olarak görülen başta hububat ve meyve üretimindeki değişimlerden kaynaklı olmuştur. Büyük ölçüde hava koşullarına bağlı olan üretim şekli birinci plan döneminde teknolojik ilerlemeyi sağlayacak kimyasal gübre ve iyi tohumluk kullanımında belirli bir gelişme başlamış ve sulamaya açılmak üzere tesisleri tamamlanan alan 431 bin hektara ulaşmıştır. Tüm bunlara ek olarak tarım kredileri kullanımı nakit yerine çiftçiye doğrudan girdi sağlanması yönünde şekillenmeye başlamış ve bu gelişme teknolojik gelişmenin desteklenmesi açısından önemli olmuştur (DPT, 1968: 303-304).

Tablo 2.6. GSMH’da Sektörlerin Katma Değer Dağılımları, 1963-1967

Sektörler	1963	1967
Tarım	36,4	30,4
Sanayi	22,8	25,5
Hizmetler	40,8	44,1
Toplam	100,0	100,0

Kaynak: Peker, Ayşe Esra, ‘Türkiye Ekonomisi’nde Tarım Sektörünün Üretim Yapısı ve Karşılaştırmalı Rekabet Gücü’, Yayınlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2014 s.12.

Tablo 2.6’da görüldüğü üzere I. Kalkınma Planı döneminde sanayi ve hizmetler sektörünün payının arttığı ancak tarım sektörünün payında azalma yaşandığı görülmektedir. GSMH içerisinde en yüksek paya sahip olan sektör hizmetler sektörü olmuş ve 1963 yılında payı %40,8 iken bu oran 1967 yılında %44,1’e yükselmiştir. Sanayi sektörünün de bu dönemde payı artmış ve 1963 yılında %22,8 iken 1967 yılında %25,5’e yükselmiştir. Ancak tarım sektöründe bu durum tersine dönmüş ve sektörün 1963 yılında GSMH içerisindeki payı %36,4 iken 1967 yılına gelindiğinde bu oran %30,4’e düşmüştür.

I. Beş Yıllık Kalkınma Plan döneminde temel tüketim ürünleri arasında olan buğday ve yağlı tohum üretimi iç talebi tam anlamıyla karşılayamamıştır. Planın son dönemlerinde yağlı tohum üretimi artmış ancak yaş sebze meyve üretimi Plan hedeflerinin altında kalmıştır. Şeker pancarı, pamuk gibi endüstri ürünleri tohum, gübre, sulama gibi yöntemler sayesinde Plan hedeflerini aşan ürünler olmuştur (DPT, 1968: 312).

Birinci beş yıllık kalkınma planı %7’lik büyüme hedefine ulaşamaması, tarım sektörü ile beraber diğer sektörlerde ve özellikle sanayi sektöründe ilk dört yıllık süreçte üretim hedeflerine ulaşamaması önemli bir rol oynamıştır. Bunun en önemli nedeni 1963 yılından sonra yatırımlarda elde edilen hızlı artışlara rağmen ortaya çıkan gecikmeler olmuş ve bu gecikmeler üretimi negatif yönde etkilemiştir (DPT, 1968: 7). I. Beş Yıllık Kalkınma Planını, tarım sektörü açısından değerlendirdiğimizde, sektörün bu dönemde iyileşmeler yaşadığı fakat iklim koşullarının bu dönemde elverişsiz olmasından kaynaklı olarak hedeflendiği gibi gelişme gösteremediği bir süreç olmuştur (Peker, 2014: 14).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968 -1972 yıllarında uygulamaya konulmuştur. Bu Kalkınma Planında yıllık büyüme hızı ortalama %7 olarak hedeflenmiştir. Gerçekleşen büyüme hızı I. Planlı dönemde yılda ortalama %6,7 iken, İkinci planlı dönemin ilk dört yılında %6,9 olmuştur. 1963-1971 yıllarında ise Türkiye ekonomisi ortalama %6,8'lik bir büyüme yaşamış ve hedefin altında kalmıştır (DPT, 1973: 4).

Bu planda tarım sektörünün büyüme hızı %4,1 olarak hedefte tutulmuş, tarımsal üretimin iklim koşullarına aşırı bağıllığının azaltılması da hedefler arasında yer almıştır. Bu sayede hem daha avantajlı gelişme hızı sağlanarak tarım kesiminde refah seviyesinin artırılması hem de yapılacak tahminlerin daha gerçekçi olması ile güvenilir bir plan hazırlanması öngörülmüştür (DPT, 1968: 3).

Bu plan dönemde, I. Planlı dönemin aksine sanayileşmenin gelişmesine önem verilmiş, tarım sektörü ikinci plana atılmıştır. Bu çerçevede oluşturulan hedeflerde kısmen gerçekleştirilmiştir. Ekonomi de genel olarak yapısal değişim hedeflenmiş ancak dünya konjonktürünün de etkisi ile istenilen başarı sağlanamamış ve dış kaynaklara bağıllık artmıştır. Tarım alanları da son sınıra ulaşılmış ve geleneksel ürünlerin üretiminde artış sağlanamamıştır. 1963-1968 döneminde toprak reformu yapılmamış ancak reformdan da vazgeçilmemiş olup toprak reformu yerine tarım reformu desteklenmeye başlamıştır. 1973 yılında ise 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Yasası çıkarılmış ancak bu yasa 1978 yılında Anayasa Mahkemesinin iptal kararı ile uygulama son bulmuştur (Dernek, 2006: 5).

III. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde büyüme oranı %7,4 olarak öngörülmüş ancak %6,5 olarak gerçekleşmiştir. Aynı süreçte GSYH büyüme oranı %7,6 olarak hedeflenmiş ve gerçekleşen büyüme oranı %6,9 olmuştur. Öngörülen bu hedeflere ulaşamamasının en önemli nedeni uluslararası düzeyde ortaya çıkan petrol krizinin başlattığı enerji ve hammadde arzında yaşanan tıkanıklıklar sonucu sanayi ve tarımsal üretimde yaşanan olumsuzlar olmuştur (DPT, 1978: 8).

Tablo 2.7'de 1973-1978 dönemi için sabit fiyatlarla GSMH'nın sektörel katma değer büyüme hızı verilmektedir.

Tablo 2.7. GSMH'nın Sektörel Katma Değer Dağılımları, 1973-1978

Yıl	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1973	10,1	11,3	11,4
1974	10,3	8,3	8,0
1975	10,9	9,0	7,7
1976	7,6	10,3	6,8
1977	0,5	10,8	7,9
1978	3,3	9,9	4,4

Kaynak: DPT, 1978: 8.

Tablo 2.7'e göre III. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde tarım sektörünün katma değerinin büyüme hızı yılda ortalama %10,1 ile 10,9 arasında değişiklik göstermiştir. Tarım sektörünün bu dönemde öngörülen büyüme oranı %3,7 iken bu oran %3,3 olarak gerçekleşmiş ve öngörülenin altında kalmıştır. Sanayi sektörünün büyüme hızı dönem ortalaması bu süreçte %11,4 olarak öngörülmüş ancak gerçekleşen %9,9 olmuştur. Hizmetler sektörünün büyüme hızı ise %7,9 oranla öngörülen büyüme hızını aşmıştır (DPT, 1978: 7).

III. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde GSMH'daki artışla beraber ekonomide belirli ölçüde yapısal değişikliğinde gerçekleştirilmesi amaçlanarak diğer sektörlerle göre sanayi sektörünün daha hızlı büyümesi ve GSYH içerisindeki payının artırılması hedeflenmiştir. Bu artış 1972-1977 döneminde sağlanmış fakat öngörülen yapısal değişiklik gerçekleştirilememiştir. Tarım sektörü bu dönemde GSYH içerisindeki payını korumaya devam etmiş ve GSYH'nın yaklaşık olarak %29'unu oluşturmuştur (DPT, 1978: 8).

III. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde tarım sektöründe verimliliği artırabilmek için modern araç ve girdilerin kullanımı önem kazanmıştır. Aynı zamanda kimyasal girdilerin kullanımında kayda değer artışlar olmuştur. 1972 yılında 3,3 milyon ton olan kimyasal gübre kullanımı %14,9 oranında bir artış göstererek 1977'de 6,6 milyon seviyesine ulaşmıştır. Yine bu dönemde traktör sayısı artırılmış, 1972 yılında 135.726 olan traktör sayısı 1977 yılında 325.225'e yükselmiştir. Ancak bu artışlara rağmen kapasite yeterli etkinlikte kullanılamamıştır (DPT, 1978: 10-11).

Bu dönem ekonomide büyük çöküntülerin yaşandığı bir dönem olmuş ve ekonomideki durgunluğun nedenleri arasında; (Dernek, 2006: 5).

-sosyal ve siyasal istikrarsızlık,

- petrol krizi ile döviz darboğazı ve

-Kıbrıs savaşı en önemli nedenler arasında olmuştur.

Yaşanan krizi atlatabilmek için, 24 Ocak 1980 ekonomik kararları alınmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1980 SONRASI DÖNEMDE TARIM SEKTÖRÜ

Türkiye ekonomisi gelişim süreci cumhuriyetin kuruluşundan 1980 yılına kadar olan süreç ve 1980 sonrası süreç olmak üzere iki ana dönem olarak incelenmektedir. Bunun nedeni ise 1970'li yılların sonlarına doğru ekonomide ortaya çıkan büyük çöküntülerdir. Bu çöküntülerin arasında daha önce de bahsettiğimiz gibi petrol krizi ile döviz dar boğazı, Kıbrıs Barış Harekatı ve ülke ekonomisini derinden yaralayan sosyal ve siyasal istikrarsızlıklar yer almaktadır. Hükümet ekonomide yaşanan bu krizleri önleyebilmek için 24 Ocak 1980 kararları ile Türkiye ekonomisinde yeni bir dönem başlatmıştır.

3.1. Literatür Taraması

Tarım sektörü ve ekonomik büyüme ilişkisi çeşitli yönlerden ele alınarak iktisat literatüründe önemli yere sahip olmuştur. Xie ve Awokuse (2014), yapmış oldukları çalışmalarında 9 gelişmekte olan ülkeyi ele alarak ARDL ve GAD modelleri test sonuçlarına göre tarım sektörünün ekonomik büyümenin bir dinamiği olduğu ispatlanmıştır.

Terin vd. (2014), 1990-2012 yıllarında regresyon analizini yaparak tarımsal büyümeye etki eden ekonomik faktörlerin belirlemeyi Türkiye ekonomisi için araştırmışlardır. Yapmış oldukları çalışma sonucunda tarımda istihdam edilen nüfus sayısı tarımsal büyümeyi negatif yönde, tarıma yapılan toplam sabit sermaye yatırımları, tarımın GSYİH içindeki payı ve tarımsal destekler tarımsal büyümeyi olumlu yönde etkilediğini tespit etmişlerdir.

Safdar, Maqsood ve Ullah (2012), yapmış olduğu çalışmada 1972-2011 Pakistan ARCH modelinin test sonuçlarına göre tarım sektöründeki verimliliğin ve istihdamın büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Khan ve Ahmed (2012), 1981-2005 yılları arası Pakistan Zaman serileri analizi tarım sektörü ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir ilişkinin var olduğunun sonucuna ulaşmıştır.

Yapraklı (2007), tarım, madencilik ve sanayi gibi ana sektörler için ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1970-2005 dönemleri arasındaki verileri kullanarak araştırmıştır. Yapılan çalışmada, toplam ve sanayi ihracatından ekonomik büyümeye doğru olumlu ve tek yönlü nedensellik olduğu saptanmıştır. Tarım ve madencilik ihracatı ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik olduğu saptanmıştır.

Tiffin ve ark. (2006), tarımın büyümenin motoru olup olmadığını belirlemek için kişi başına düşen GSYH ve işçi başına düşen tarımsal katma değer arasındaki nedenselliğin yönünü belirleyerek ortaya koymaktadırlar. Gelişmiş ülkelerde nedenselliğin yönü belirsiz iken gelişmekte olan ülkelerde nedensellik yönünün, tarımsal katma değerden GSYH'ya doğru olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Katırcıoğlu (2006), KKTC'nin 1975-2002 dönemleri arasındaki yıllık tarımsal GSYİH ve toplam GSYİH verileri üzerinde Granger Nedensellik Analizi araştırması yapmış olup, araştırma sonucunda KKTC tarımsal GSYİH'si ile toplam GSYİH arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Deller, Gould ve Jones (2003), 1990-1995 yılları arası ABD'de bulunan 1240 kırsal bölgede tarım gelirlerinin ekonomi üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Araştırma sonucunda fakir bölgelerin zengin bölgelere göre ekonomiye daha fazla katkı sağladıklarını tespit etmişler ve bu fakir bölgelerin desteklenmesinin daha doğru olacağını belirtmişlerdir.

Poonyth, Hassan, Kirsten ve Calcaterra (2001), yılında yapmış oldukları çalışmada, 1973-1997 Güney Afrika OLS yöntemi tarımda gerçekleşen %1'lik bir büyüme diğer sektörler için büyüme üzerinde %1' den daha fazla bir etkiye sahip olduğu tespit etmiştir.

Kanwar (2000), ekonomik gelişme literatürlerinde çok sık tartışma konusu olan az gelişmiş ülkelerin gelişme sürecinde tarım sektörünün sanayi sektörüne göre ihmal

edildiğini açıklamaktadır. Tarımsal büyümenin zayıflığı, endüstriyel büyümenin gerilemesine neden olduğunu belirtilmektedir. Çok değişkenli vektör otoregresyon modeli kullanarak Hindistan tarım ve sanayi sektörleri arasında ilk kez düşük ekzojenlik ilişkisi tespit etmiştir.

Won ve Lin (1992), tarafından yapılan çalışmada ise, OLS tekniği ile basit bir regresyon analizinde sadece tarım ve sanayi olmak üzere iki ayrı sektör kullanmıştır. Elde edilen bulgular tarımsal üretimin

3.2. 24 Ocak 1980 kararları

24 Ocak 1980 kararlarına kadar ekonomide ithal ikameci sanayileşme politikası benimsenirken karar sonrasında ihracata dayalı sanayileşme politikası benimsenmeye başlanmıştır. Bu dönem dış ticaret teşviklerinin artırıldığı, liberal politikalar sonucu rekabete elverişli ekonomik sistemin olduğu bir dönem olmuştur. Karar sonucu uygulamaya konulan ekonomi politikasının en belirleyici özelliği ise piyasa işleyişine göre ortaya çıkacak fiyatların ekonomiye dair karar sürecinde tek yol gösterici olmasıdır. Aslında genel ekonomi kuramlarına göre bu önermelerde yeni hiçbir şey olmamasına rağmen Türkiye için yeni tek yol gibi gösterilmesinin nedeni de Türkiye ekonomisinde 80'li yıllara kadar sürdürülen ve başta sermaye kaynaklarının kullanımında kamusal müdahaleleri de içine alan politikaların yer almasıdır (Kepenek ve Yentürk, 2001; 197).

24 Ocak 1980 kararları sonucu açıklanan iktisat politikaları ise (Doğan, 2016: 113);

- Türk parasının değerinin yabancı paralara göre devalüe edilmesi ve sonrasında dalgalanmaya bırakılması.
- İthalatın serbestleştirilmesi ve özendirilme yoluna gidilmesi,
- Piyasadaki döviz ve fiyatların oluşumunun arz ve talebe göre belirlenmesi
- Faiz oranlarının öncelikli olarak yükseltilmesi ve daha sonrasında serbest bırakılması,
- Ekonomide devlet ağırlığının azaltılması,
- Yabancı sermaye girişinin özendirilmesi,
- İhracatı özendirici politikalar uygulanmaya başlanması ve bu çerçevede gümrük tarifelerinde tedbirler alınması amaçlanmıştır.

Uygulanan bu politikaların tarım sektörü üzerindeki etkisi ise ağır olmuştur. Devlet 1950’li yıllardan itibaren tarım sektörüne sağladığı teşvik ve destekleri bu dönemde geri çekmeye başlamıştır. Ekonomide liberal politikaların uygulanmaya başlanması ile tarımsal ürünlerin ithalatında artış yaşanmış ve bunun sonucunda tarımdan elde edilen ürünlerin miktarında azalmalar ortaya çıkmıştır. Yurt içinde üretilen ürünlerin fiyatları ve pazar payları ise ithalatın artmasıyla olumsuz yönde etkilenmiştir. Ayrıca fiyatlarda yaşanan düşüşler, devlet desteğinin azalması ve tarıma sağlanan sübvansiyonların geri çekilmesi de tarım kredilerinin yükselmesine yol açmıştır. Bunun sonucunda da tarımsal verimlilik azalmış ve geçimini tarımdan sağlayan kesim gelir yönünden darala düşmüştür (Erbay, 2013: 11). Sonuç olarak bu süreç tarım kesiminin yoksulluk seviyesini artırarak sistemin dönemsel gereksinimine uygun şekilde ucuz ve sürekli işgücü kaynağını kentlere yığmıştır (Günaydın, 2006).

3.2.1. 5 Nisan 1994 İstikrar Programı

1990’lı yıllardan itibaren kamunun vermiş olduğu açıklar ve bu açıkların finansmanının dış kaynak yerine iç kaynaktan sağlamaya çalışması bunun neticesinde ortaya çıkan yüksek faiz, ücret ve maaşlardaki yüksek artışlar, KİT açıklarının giderek kontrol edilemez hale gelmesi ve alt yapı harcamalarının artması Türkiye ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Tüm bunlara ek olarak Ocak 1994’de Moodys ve Standart and Poors isimli iki uluslararası kurumun Türkiye’nin kredi notunu düşürdüklerini açıklaması, Türkiye’yi 5 Nisan kararlarını almaya yöneltmiştir (Karagül, 2016: 209).

5 Nisan kararlarında, enflasyonu düşürmek, ithalatı düşürüp, ihracatı artırmak, dış açığı dengelemek, özelleştirme, KİT’lerin düzenlenmesi, yerel yönetimlere ilişkin idari ve mali düzenlemeler, kamu sektöründe istihdamın rasyonelizasyonu ve tarımı destekleme politikaları yer almaktadır (Turan, 2011: 65).

5 Nisan kararlarında yer alan tarımı destekleme politikaları ise şu şekildedir(Memiş,2005:160);

- Tarımsal destekleme politikalarında yapılan yanlışlıklar, bazı ürünlerin üretim fazlası vermesine neden olmuş ve devlet çok fazla alım yaparak yüksek maliyelere katlanmak zorunda kalmış. Bu yüzden devlet destekleme fiyatlarını belirlerken dünya fiyatlarındaki gelişmelerin yanı sıra, yurtiçi

fiyatlarındaki gelişmeleri de dikkate almaya başlayacak. Dolayısıyla tarımsal destekleme fiyatları ücret ve maaşlarda tahmin edilen fiyatlarla tutarlı olacaktır.

- Tarımsal desteklerde fiyat desteği dışında ödeme ve kredi kolaylıklarının sağlanmasına da ağırlık verilecek.
- Kamu harcamalarında öngörülen sınırlamalar çerçevesinde, tarımsal girdilerle ilgili sübvansiyonlarda bütçe ödenekleri dışına çıkılmayacak ve dağıtımı devlet tarafından yapılan girdilerin fiyatları piyasaya göre belirlenecek.
- Hububat, tütün ve şeker pancarı dışındaki ürünler destekleme kapsamından çıkarılarak destekleme alımlarının kapsamı daraltılacak.
- Tarımsal kamu kuruluşlarının ve tarım satış kooperatifi birliklerinin doğrudan ya da dolaylı olarak Merkez Bankası tarafından finansmanına müsaade edilmeyecek.

5 Nisan 1994 istikrar programı kapsamında oluşturulan tarımsal politikalar ile tarım kesiminin desteklenilmesi hedeflenmiştir. Ancak bu politikalar arasında önemli bir yere sahip olan kredi kolaylıkları aracılığıyla tarımsal kesime gelir aktarımı sağlama politikası küçük üreticilerin gelir seviyesini artırmada etkili olamamıştır. Ayrıca siyasi bir araç haline gelen destekleme alımları bu kararlar sonrasında daralmaya başlayarak hububat, tütün ve şeker pancarı ile sınırlı kalmıştır. Sonuç olarak tarımsal destekleme tam olarak amacına ulaşamamış ve tarımsal destekleme politikalarının yeniden düzenlenmesi ilerleyen zamanlara kalmıştır.

3.3. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Türkiye

3.3.1. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması

İkinci Dünya Savaşının sonlarına kadar ülkelerin sürdürmüş oldukları korumacı dış ticaret politikaları ekonomik krizlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yaşanan bu krizler doğrultusunda gelişmiş ülkeler yeni bir yapılanma için çalışma başlatmış ve serbest ticaretin önemi üzerinde durmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda 1944 yılında Bretton Woods konferansı yapılmış ve ekonomik düzende ortaya çıkan sorunların giderilmesi için Uluslararası Ticaret Örgütü kurulmuştur. Ancak yapılan çeşitli müzakerelerde bu örgütün kurulamayacağı anlaşılmış ve 1948 yılında Dünya Ticaret Örgütünün (DTÖ) temelini oluşturan Tarife ve Ticaret Genel Antlaşması (GATT) kurulmuştur.

GATT'ın temel amacı, dış ticarete serbestleşmenin yolunu açarak sınırlarda bulunan tüm korumacı uygulamaları ortadan kaldırmak olmuştur. Ancak 1980 yılların başlarından itibaren dünya ekonomisinde ve uluslararası ticarete kendini hissettirmeye başlayan durgunluk ve özellikle dünya tarım piyasalarında ortaya çıkan karışıklık uluslararası ekonomik ilişkilerin tekrardan gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır (Doğan, 2002: 3). Tarım sektörünün GATT ticaret görüşmelerinde yer almaması 1994 yılında tamamlanan Uruguay Raundu ile serbestleşme sürecine girmiş ve bu Uruguay Raundu sonrasında GATT'ın yerini alan DTÖ kapsamında, ayrı bir Tarım Antlaşması yapılmasına karar verilmiştir. Tarım sektörü daha öncesinde GATT tarafından gerçekleştirilen Dillon, Kennedy ve Tokyo Turlarında gündem dışı kalmış olsa da 1986'da başlayan Uruguay Raundu ile en kritik tartışma konusu haline gelmiştir. Özellikle 1980 sonrası dönemde dünya tarım piyasalarında, pazar mücadelesinin sübvansiyonlar savaşına dönüşmesi ve ticari karışıklıkların ortaya çıkması DTÖ'ü tarımsal ürünlerde de serbest ticaret politikalarına yöneltmiştir (Gültekin, 2012: 58).

Dünya Ticaret Örgütü kapsamında imzalanan Tarım Anlaşmasının amacı, adaletli ve piyasa sistemine bağlı olan tarımsal ticaret sisteminin oluşması ve reformu destekleyici, koruma konusunda müzakereler aracılığıyla ve güçlendirilmiş, etkinleştirilmiş GATT disiplinleri yoluyla sürdürülebilmesi olmuştur. Tarımsal Anlaşması ile tarımsal alanda yapılacak reform ve tarım politikalarının piyasa mekanizmasına bırakılması hedeflenmiş olup bu sayede tarımsal ürün ithalat ve ihracatı yapan ülkeler için güvenliğin ve öngörülebilirliğin sağlanması hedeflenmiştir. Ayrıca bu anlaşma ile tarım sektöründe serbest tarım ticaretini kısıtlayan korumacı politikaların belirlenmesi, bu kısıtlamalara karşı önlemler alınması ve korumacı politikaların yavaş yavaş azaltılarak tarımsal dış ticarete serbestleşme sağlanması hedeflenmiştir (Ay ve Yapar, 2005: 51).

Tarım Anlaşması'nda üç farklı alana düzenlemeler yapılmıştır. Bunlar; pazara giriş, iç destek ve ihracat sübvansiyonları olarak sınıflandırılmaktadır. Tarım Anlaşması ile gelişmiş ülkelere, gelişmekte olan ülkelere ve en az gelişmiş ülkelere, farklı oran ve sürelerde taahhütte bulunma olanağı tanınmış ve bu anlaşma çerçevesinde başlıca üç alanda düzenleme yapılmıştır. Anlaşma'nın "üç sütunu" olarak da adlandırılan bu düzenlemeler;

- Pazara giriş,
- İç destekler,
- İhracat sübvansiyonlarıdır.

Pazara giriş; tarımsal ürünlerin ithalatı üzerine uygulanmakta olan koruma oranlarının azaltılması ve tarımsal ürünlerin ithalatının yalnızca tarifelere konu olması ile ilgilidir. Uruguay raoundu pazara giriş açısından önemli bir değişim ile sonuçlanmıştır. Bu round ile tarımsal ürünlerin ticaretinde uygulanan sayısız tarife dışı engellerin yalnızca bağlı tarifelerle ve indirim taahhütleriyle korunmasının sağlandığı bir rejime geçiş düşünülmüştür. Bu çerçevede ortaya çıkan değişimin en önemli unsurları ise; tarımsal piyasaya giriş şartlarının daha şeffaf, öngörülebilir ve rekabetçi olmasının sağlanması, ulusal ve uluslararası tarım piyasaları arasında bağın kurulup daha da güçlü hale getirilmesi ve piyasalara bağlı şekilde hareket ederek kıt olan kaynakların hem dünya genelinde hem de tarım sektöründe daha verimli şekilde kullanımının sağlanmasıdır (Ensari, 2015: 28).

İç destekler, tarım sektörüne sağlanan desteklerin azaltılması ile ilgili olup hesaplanması 1986-1988 dönemleri arası esas alınarak, referans fiyat ile yurtiçi fiyat arasındaki farkın üretim miktarıyla çarpımıdır (Gültekin, 2008: 58). Bu hesaplamalar sonucunda tarımsal üretime sağlanan doğrudan ya da dolaylı destekler gelişmekte olan ülkelerde %13,3, gelişmiş ülkelerde ise 6 yıl içerisinde %20 oranında azaltılacağı öngörülmüştür (Doğan, 2002: 5).

Anlaşma'da iç destekler; yeşil, mavi ve kırmızı kutu olarak sınıflandırılmış olup; yeşil kutu, kamu kesimi tarafından tarım sektörü için yapılacak olan hizmetleri kapsamaktadır. Bu hizmetler; altyapı çalışmaları, AR-GE, pazarlama gıda güvenliği amaçlı kamu stokları gibi hizmetleri içermektedir. Ayrıca üretime doğrudan etki yapmayan gelir destekleri ve yardım programları da yeşil kutuda yer almaktadır. Bu iç desteklerin doğrudan fiyatlara etki yapmadığı içinde üye devletlerce uygulanmasında engel yoktur. Mavi kutu, tarım sektörüne yönelik geliştirme harcamaları, üretimi kısıtlamaya yönelik dolaysız ödemeleri kapsamaktadır. Kırmızı kutu ise yasaklanmış, yeşil ve mavi kutuya girmeyen destekleri içermektedir (Ay ve Yapar, 2005: 61).

İhracat Sübvansiyonları ise sübvansiyonlu ihracatın ve sübvansiyonlu ihracatın yapılabilmesi için bütçeden yapılan harcamaların kısıtlanması ile ilgili düzenlemeleri içermektedir

Pazara giriş olanaklarının artırılması, iç destekler ve ihracat sübvansiyonları Tarım Anlaşması'nın 20.maddesi çerçevesinde yürütülen ve DTÖ'ye üye ülkelerin katılım sağladığı İleri Tarım Müzakereleri olarak da adlandırılan müzakerelerde de önemli bir yere sahiptir.

İleri Tarım Müzakereleri çerçevesinde atılan en önemli adım ise 2004 yılında Cenevre'de imzalanan anlaşma olmuştur. Çerçeve Karar niteliğinde olan bu anlaşmanın tarım alanında aldığı kararlar ise (Ay ve Yapar, 2005: 65);

- Ticareti bozucu nitelikte olduğu kabul edilen desteklerde büyük ölçüde indirim yapılması,
- GOÜ'lere bu müzakerelerde özel muamele yapılacağı ve düşük gelirli çiftçilere "de minimis" kapsamında yapılan desteklerin indirimden muaf tutulması
- Tarımsal Anlaşma'da yer alan mavi kutu tanımının genişletilerek, mavi kutu önlemlerinin üretim şartı aranmaksızın kullanılabilmesi
- Yeşil kutu ile ilgili olarak uzun zamandır uygulamada olan önlemlerin devam ettirilmesi ve bu tür önlemlerin ticareti bozucu etkilerinin ortadan kaldırılması veya en aza indirilmesi,
- Anlaşma kapsamında ihracat sübvansiyonları ile aynı etkide olan uygulamaların kaldırılması hedeflenmiştir. GOÜ'lere yönelik ayrıcalık tanınarak, GÜ'lere oranla daha uzun sürede kaldırmaları öngörülmüştür.
- Pazar giriş alanında önemli bir tarife indirimi amaçlanmakta olup yüksek tarifelerden yüksek oranda ve tüm ürünlerde indirim yapılması öngörülmüş
- Müzakerelerle karşılaştırılması öngörülen hassas ürünlerde ülkeler için gelişmişlik ayırımı yapılmaksızın esaslı bir indirim öngörülmüştür.

Görüldüğü üzere Uruguay Turu ve DTÖ'nün ilk öngörülleri çerçevesinde Cenevre 2004 özünde kararlar alınmış ve her üç alanda da daha fazla indirimlerin olması amaçlanmıştır.

3.3.2. Tarım Anlaşması'nın Türk Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri

26 Mart 1995 yılında Türkiye DTÖ' ye üye olmuş ve DTÖ kapsamında tüm anlaşmaları kabul ederek bu kuruluşun uluslararası ticareti düzenleyici kurallarına uygun hareket etmeyi taahhüt etmiştir. Uruguay Turu ile hazırlanan Nihai Metin sonrası sözleşmeye dâhil olmayan tarım sektörü de dâhil edilmiş olup Türkiye de bu metni imzalamıştır.

Ülkeler için farklılık gösteren taahhütler içeren Tarım Anlaşması bu taahhütleri, gelişmiş ülkeler geliştirmekte olan ülkeler ve az gelişmiş ülkeler olarak kategorilere ayırmıştır. Geliştirmekte olan ülke sınıfında yer alan Türkiye Tarım Anlaşması kapsamında pazara giriş, iç destekler ve ihracat sübvansiyonları konularında taahhütte bulunmuştur.

3.3.2.1. Pazara Giriş Alanındaki Etkiler

Tarım Anlaşması pazara giriş alanında tarımsal ürünlere uygulanan tarife dışı tüm kısıtlamaların tarifeye dönüşmesi ve bu işlem sonucu meydana gelecek tarifelerin 1 Eylül 1986 yılı baz alınarak geçerli tarife oranları üzerinden indirim taahhüdünde bulunulmasını amaçlamaktadır. Buna göre tarife indirimleri konsolide oranlar üzerinden yapılmakta olup tarife oranları arasındaki fark ise gelişmiş ülkelerde 6 yıl içerisinde ürün bazında en az %15, tamamında ise ortalama %36 oranındadır. Geliştirmekte olan ülkelerde ise 10 yıl içerisinde ürün bazında %10 ürünlerin tamamında %24 oranında uygulanacaktır(Ensari,2015:32). Geliştirmekte olan ülkeler arasında yer alan Türkiye'de 10 yıl içerisinde her bir tarım ürününde %10 ürünlerin tamamında ise ortalama %24 oranında tarife indirimi gerçekleştirmiştir. Ülkemiz ithalatında hassasiyeti bulunan ve bu nedenle tavan konsolidasyon imkânından yararlanan mallar dışında bütün tarife pozisyonlarında Eylül 1986'da geçerli kanuni tarife oranları indirime esas alınmıştır

Türkiye, tarife dışı kısıtlamaları tarifeleştirme işlemini tam anlamıyla gerçekleştirememiştir. Bunun nedeni ise 1980 yılından sonra Türkiye'nin dış ticaretinin önemli ölçüde liberalleşmiş olmasıdır. Türkiye tam anlamıyla tarifelenme yapamadığı için asgari ve cari giriş kotaları taahhüdünde bulunmamış ve bunun sonucunda da özel koruma önlemlerine başvurma hakkına sahip olamamıştır.

Gelişmiş ülkelerin kendi pazarlarını koruyabilmek adına iç destek uygulaması ve gelişmekte olan ülkelere göre uygulanan bu destek farkının yüksek olması uluslararası rekabette gelişmiş ülkelere haksız üstünlükler elde edilmesine sebep olmaktadır (Özalp ve Ören, 2014: 37). Bu üstünlük kapsamında gelişmekte olan ülke pazarları, gelişmiş ülkeler tarafından kullanılarak ihracatlarını artırmış ve döviz kazançlarında artış sağlamışlardır.

Gelişmiş ülkeler tarafından uygulanan yüksek destekleme politikaları, dünya genelinde tarımsal ürünlerde meydana gelen fiyat düşüşleri, Türkiye gibi ülkelerin ithalat oranlarını etkilemektedir. Ayrıca Türkiye'nin yüksek gümrük vergileri ile korumaya çalıştığı tarım sektörünün büyük oranda serbestleştirilmesi de ithalatın artmasına neden olmaktadır. Örneğin buğday ve şeker gibi ürünlerin gümrük vergilerinde uygulanan aşırı indirimler hem ülke tarımı için hem de ülke ekonomisi için olumsuz etkiler yaratacaktır.

3.3.2.2. İç Destekler Alanındaki Etkiler

Tarım Anlaşması kapsamında gelişmiş ülkelerin indirim taahhüdüne konu olan iç desteklerini 6 yıl içerisinde %20 oranında gelişmekte olan ülkelere ise 10 yıl içerisinde %13,33 oranını azaltmaları öngörülmektedir. Ayrıca "De minimis" (asgari destek) kuralına göre iç desteğin azaltılmaması gerekmekte olup bu kurala göre yapılan destek gelişmekte olan ülkelere için %10 gelişmiş ülkelere için ise %5'i geçmemelidir. Tüm bunlara ek olarak üretim ve ticareti engelleyici etkileri olmayan veya çok az engelleyen iç destek programları da indirim taahhüdü kapsamı içerisinde değildir. Gelişmekte olan ülke grubunda yer alan Türkiye'de "De minimis" kapsamına girmekte olup yapılan iç desteklerle ilgili olarak indirim taahhüdünde bulunmamaktadır (Karabacak ve Direk, 2009: 488).

Türkiye'nin iç destekler konusunda herhangi bir taahhüdünün bulunmaması Türkiye açısından bu konuyu önemsizleştirmemektedir. Çünkü iç desteklerin gelişmiş ülkelere ile gelişmekte olan ülkelere arasında ki farkı gelişmiş ülkelere üstünlük sağlamaktadır. Türkiye'nin gelişmekte olan ülkelere dâhil olması müzakerelerde gelişmiş ülkelerin iç desteklerinin büyük oranda düşürülmesi ve yeşil kutu desteklerini ticareti bozucu şekilde kullanmasının kısıtlanması yönünde pozisyon alması Türkiye'nin uluslararası tarımsal ticarete avantajlar sağlayabilmesine olanak tanıyabilir (Özalp ve Ören, 2014: 37).

3.3.2.3. İhracat Sübvansiyonları Alanındaki Etkiler

Gelişmekte olan ülkeler gibi Türkiye’de ihracat sübvansiyonu taahhüdünde 1986-1990 yılları baz alınarak ihracat sübvansiyonu harcamalarını %24, yine aynı yıllar baz alınarak ihracat sübvansiyonu verdiği ürünlerin miktarını %14 oranında azaltmayı taahhüt etmiştir. 1995-2004 yılları arasında bu indirimler gerçekleştirilmiş olup Türkiye 44 üründe ihracat sübvansiyonu kullanmış ve bu 44 ürün dışında ilerleyen yıllarda ihracat sübvansiyonu kullanmamayı taahhüt etmiştir.

44 üründe ihracat sübvansiyonu verme hakkına sahip olmasına rağmen Türkiye anlaşma çerçevesinde en fazla 18 ürüne sübvansiyon vermiş olup bu ürünlerin birçoğuna da düşük sübvansiyon vermiştir. Bunun en önemli nedeni ise bütçenin kısıtlı olması ve 1980 yılından itibaren tarım sektörünün korunmaması konusundaki uygulanan politikalar. Dolayısıyla uygulanan politikalar sonucu ihracat sübvansiyonları alanında DTÖ ve Tarım Anlaşması çerçevesinde Türkiye ekonomisi hiçbir sorunla karşılaşmamıştır (Ay ve Yapar, 2005: 73).

3.4. Tarım Sektörünün Türkiye Ekonomisindeki Yeri

Tarım sektörü, Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar, Türkiye’nin ekonomik ve sosyal gelişmesinde çok önemli roller üstlenmiş ve bu durumunu günümüze kadar getirmiştir. Sektör, artan gıda talebinin karşılanması, girdi arzı ve talebini sağlaması, sermaye katkısı, milli gelir ve istihdama katkısı ve dış ticarete olan katkısı ile ülke ekonomisinde vazgeçilmez bir sektör halindedir.

Türkiye, 785347 km² yüzölçümü ile dünya üzerindeki 236 ülke arasında 35. sırada yer almakta olup dünyada 37,7 milyon ha olan tarım arazi miktarı ile en yüksek on ikinci ülke konumundadır.

1923 yılında GSYH’nın yaklaşık %43’ünü oluşturan tarım sektörü bu oranında küçük değişiklikler yaşayarak 1970’li yıllara kadar gelmiştir. Bu oran 1980 yılında %24,4 1990 yılında %16,4 ve 2018 yılında yaklaşık %5,8 olmuştur. Doksan beş yıllık dönemde tarım sektörünün GSYH içindeki payı yaklaşık %85 oranında düşüş yaşamıştır. Yaşanan bu düşüşe rağmen bugün bile Türkiye ekonomisinde tarımın payı, diğer gelişmiş ülkeler ile kıyaslandığında çok yüksek bir orana sahiptir.

Türkiye gibi gelişme sürecinde olan ülkelerde tarım sektörünün önemi gelişmiş ülkelere göre biraz daha fazladır. Çünkü tarım yalnızca sektörü değil aynı zamanda ürettiği temel ürünler ile tüm ülkeyi etkilemektedir. Sektör Türkiye'nin 80 milyonu aşan nüfusunun gıda ihtiyacını karşılayarak nesillerin devam etmesini sağlaması nedeniyle çok önemli bir konumdadır. Öte yandan ekonomiye ve istihdama da önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. 80'li yıllarda tarımın istihdam içerisindeki payı yaklaşık %60 iken bu oran 2018 yılında %18,4'e gerilemiştir. Bu oran her ne kadar ciddi bir düşüş gösterse de AB ülkeleri ile karşılaştırıldığında oldukça yüksek bir tarımsal istihdam söz konusudur.

Tarım sektörünün Türkiye ekonomisindeki yerini daha iyi görebilmek için tarımsal ürün katkısı, piyasa katkısı, sermaye ve sermaye dışındaki katkıları incelenecektir.

3.4.1. Tarımsal Ürün Katkısı

Türkiye hem toprak yapısı olarak hem de elverişli iklim yapısı olarak tarımsal ürünlerin üretimi açısından oldukça şanslı bir ülkedir. Aynı zamanda hayvansal ürünlerin üretimi açısından da yüksek bir potansiyele sahiptir. Bu durum da Türkiye'de gıda ve tarımsal girdi gibi tarım ile ilgili sektörlerin ülke ekonomisi içerisindeki ağırlığını artırmıştır.

Tarım sektörünün Türkiye'de toplam ürün katkısını görebilmek için tarımın GSYH içerisindeki payı, artan gıda taleplerini karşılaması açısından önemi ve diğer sektörlere sağlamış olduğu tarımsal girdi arzı incelenecektir.

3.4.1.1. Tarımın GSYH İçerisindeki Yeri

Ekonomik büyüme, bir ülke ekonomisinin üretim hacminde dönemler itibariyle yaşanan artış olarak tanımlanmaktadır. Üretim hacmindeki artış göstergelerinden biri de Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'daki (GSYH) değişimlerdir.

Ekonomik büyüme, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından önem arz eden konular arasında yer almaktadır. Ancak ekonomik büyüme kavramı yalnızca ekonomik yönlü bir konu olarak düşünülmemelidir. Birçok ülke tarafından ekonomik büyüme reel GSYH'nın yıllar itibariyle değişimini önemserken, birçok ülkede ise ekonomik büyüme kavramından ziyade ekonomik büyümeyi de içerisine alan ekonomik kalkınma kavramına önem vermektedir. Bu kavram ekonomik büyümeye ek olarak toplumdaki gelir adaletsizliğinin azaltılması, işsizliğin düşürülmesi, sosyal

ve ekonomik kurumların modernleştirilmesi gibi ekonomik olduğu kadar sosyal ve siyasal alanları da kapsamaktadır (Özel, 2012: 64).

Tarım sektörünün mevcut durumunu incelemeden önce, Türkiye ekonomisi için önemli bir gösterge olan ekonomik büyüme rakamları ele alınmış ve 1980-2018 yılları arası Türkiye GSYİH büyüme rakamları ve tarım sektörünün ekonomi içerisindeki payı Tablo 3.1’de gösterilmiştir.

Tablo 3.1 incelediğinde; 1980 yılında yaşanan ekonomik sıkıntılar, sosyal ve siyasal istikrarsızlık, petrol krizi ve döviz darboğazı ile Türkiye ekonomisi negatif yönlü bir büyüme sergilemiştir. 1999 yılında ekonomik kriz içerisinde olan Türkiye ekonomisi %3,4 oranın negatif eğilimli bir büyüme yaşarken 2000 yılında %6,8 oranında bir büyüme yaşamıştır. Ancak 2001 yılına gelindiğinde ikinci bir kriz ile karşı karşıya gelen ekonomi %5,7’lik negatif bir büyüme yaşayarak daha derin bir küçülme yaşamıştır. Uygulanan sıkı maliye ve para politikası ile Türkiye ekonomisi ilerleyen yıllarda pozitif yönlü olarak büyüme sergilemiştir. 2008 yılında dünya ekonomisinde yaşanan küresel mali kriz sonucu Türkiye ekonomisi %4,8 oranında negatif yönlü bir küçülme yaşamıştır. Küresel krizin hızlı bir şekilde atlatılması ile Türkiye ekonomisi 2010 yılında pozitif yönde %9,2 oranında büyüme yaşamıştır. Türkiye ekonomisi dengeli bir şekilde yavaşlama sürecine girmiş ve 2018 yılında %2,6 oranında bir büyüme sergilemiştir.

Tablo 3.1. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla(1980-2018)

Yıllar	GSYİH			TARIM		
	GSYİH (milyar TL)	Sektör payı	Büyüme Hızı	GSYİH (milyar TL)	Sektör payı	Büyüme Hızı
1980	50,29	100,0	-2,4	12,28	24,4	1,3
1985	63,76	100,0	4,2	12,39	19,4	-3,0
1990	83,57	100,0	9,3	13,74	16,4	1,3
1995	97,88	100,0	7,2	14,23	14,5	7,0
2000	72,43	100,0	6,8	8,84	12,2	7,1
2001	68,30	100,0	-5,7	8,17	11,9	-7,9
2002	72,51	100,0	6,2	8,84	12,2	8,8
2003	76,33	100,0	5,3	8,61	11,4	-2,0
2004	83,48	100,0	9,4	8,95	10,7	2,8
2005	90,49	100,0	8,4	9,57	10,6	7,2
2006	115,17	100,0	6,9	9,70	10,0	1,4
2007	117,62	100,0	4,7	9,04	8,9	-6,7
2008	122,55	100,0	0,7	9,43	9,3	4,3
2009	126,25	100,0	-4,8	9,76	10,1	3,6
2010	105,88	100,0	9,2	9,9	9,4	2,4
2011	115,17	100,0	8,8	10,6	9,2	6,1
2012	117,62	100,0	2,1	10,9	9,3	3,1
2013	122,55	100,0	4,2	11,3	9,2	3,5
2014	126,25	100,0	3,0	11,0	8,8	-2,1
2015	131,25	100,0	4,0	11,8	9,0	7,0
2016	157,61	100,0	3,9	12,4	6,1	0,3
2017	196,3	100,0	7,4	13,0	6,0	4,9
2018	174,5	100,0	2,6	13,3	5,8	1,3

Kaynak:TUİK

24 Ocak 1980 programının uygulanmaya başlanması ile hükümet tarım politikaları üzerinde birçok değişiklik yapmıştır. Bu süreçte, devlet tarım üzerinde uyguladığı “koruyucu-düzenleyici” davranışını değiştirmiş ve tarımsal üretimin piyasa koşullarına bırakılmasını sağlayacak bir politika değişikliği gerçekleştirmiştir. Bu politikalar sonrası tarımda dış ticaret korumacılığı en aza indirilmiş, girdi sübvansiyonları kaldırılmış, ürün fiyat desteği en düşük seviyesine ulaşmış ve kapsamı daraltılmıştır. Yine bu süreçte tarım piyasalarını düzenleyici kamu kuruluşları, süreç sonuna doğru sahip oldukları avantajları kaybetmeye başlamışlardır. Özelleştirilen diğer kamu kuruluşları gibi bu kuruluşlarında özelleştirilmesi düşünülmüş ve bazılarının sahip oldukları tekel güçleri ortadan kaldırılmıştır. Öte yandan yabancı sermayeye kapalı olan tohum tüm sermayelere açılmış ve kamu kesiminin buradaki görevine de son verilmiştir (Arı, 2006: 62).

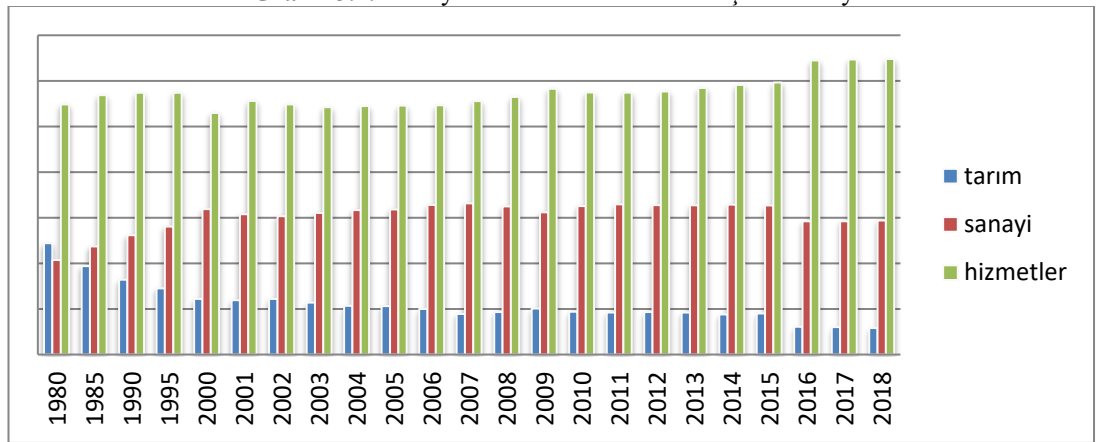
Tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payı %24,4 iken 24 Ocak 1980 kararlarının etkisiyle de 1985 yılında %3,0 oranında bir küçülme yaşayarak %19,4 oranında

gerçekleşmiştir. 5 Nisan 1994 istikrar programı kapsamında oluşturulan tarımsal politikalar ile tarım kesiminin desteklenilmesi sonucu 1995 yılında % 7 oranında bir büyüme gerçekleşmiştir. Ancak tarım sektörü de yaşanan krizlerden etkilenmiş ve 2001 krizinde negatif yönlü bir büyüme sergileyerek %7,9 olarak gerçekleşmiştir. Tabloda görüldüğü üzere tarım sektörünün ülke koşullarına karşı büyüme hızında yıllar itibarıyla dalgalanmalar yaşanmış ve ekonomik büyümeye katkısı farklı yıllarda farklı seviyelerde değişiklik sergilemiştir.

Tarım sektörünün üretim hacmi, ekonomik büyüme ile miktar olarak artış gösterirken, tarımsal gelirden artış göstermesine rağmen sektörün ulusal gelir içindeki payı azalma eğilimindedir. Bunun en önemli nedenleri tarımsal malların talebinin gelir esnekliğinin düşük olmasıdır. Özellikle besin mallarının gelir esnekliğinin birden küçük olması buna karşılık tarım dışı sektörlerin birden büyük olması, tarım dışı sektörlerin büyüme hızının, tarım sektörünün büyüme hızından daha büyük olması sonucunu vermektedir (Dinler, 2014: 82-83).

Ekonomik gelişme süreci devam eden Türkiye’de tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payı yıllar itibarıyla nispi olarak azaldığı görülmektedir. Ancak gelişmiş ülkeler ile kıyaslandığında sektörün hala Türkiye ekonomisinde ağırlığını koruduğu görülmektedir. Özellikle 2005 yılına kadar tarım sektörünün GSYH içindeki payının %10,6 olması Türkiye’nin bir tarım ülkesi olduğunun göstergesidir. Bu dönemde Avrupa Birliği’nde (AB) bu oran %2 civarında gerçekleşmiştir.

Grafik 3.1. Türkiye’de Sektörlerin GSYİH İçindeki Payı

Kaynak: TUIK

GSYİH içerisinde sektörlerin payları ele alındığında, hizmetler sektörünün ekonomideki payının çok yüksek olduğu onu sanayi sektörünün takip ettiği ve tarım sektörünün en düşük paya sahip olduğu görülmektedir. Tarım sektörünün GSYH içerisindeki payı azalırken hizmetler ve sanayi sektörünün görece öneminin arttığı görülmektedir. Gelişmekte olan tüm ülkelerde tarımın büyüme hızı nispi olarak azalmaktadır. Sektörlerin GSYH içerisindeki paylarına bakıldığında Türkiye ekonomisi gelişmiş ekonomilerin daha önceden geçirmiş olduğu yapısal dönüşüm sürecini yaşamakta olduğu görülmektedir(Grafik 3.1).

Türkiye ekonomisinde sanayi sektörüne önem verilmesine rağmen, tarım ekonomide önemini korumaktadır. Tarım sektörünün sanayi sektörüne göre daha yavaş büyümesinin nedeni ise tarımda kullanılan üretim teknolojisinin geriliği, sanayileşmeyi özendirici politikaların izlenmesi ve tarım sektörüne verilen desteğin azaltılması olarak gösterilebilir

Tarımın ekonomi içerisindeki rolünün uzun yıllar boyu dört temel aşamadan oluştuğu belirtilmektedir. İlk aşama tarımı harekete geçirmenin ana politika olduğu kabul edilen Mosher aşamasıdır. İkinci aşama Johnston-Mellor sürecidir. Bu aşama da tarımın ekonomik büyümeye çeşitli bağlantılar aracılığıyla katkıda bulunmasıdır. Schultz aşaması üçüncü aşama olarak tanımlanmakta ve bu aşama da tarımda yükseliş olsa bile tarım dışı gelirlerin gerisinde kalmaktadır. Son aşama olan Johnson süreci ise tarımın işgücü ve finans piyasaları ile ekonominin geri kalanına entegre olduğu dönemdir (Barrett vd., 2010: 451). Tarımın Türkiye ekonomisi içerisindeki payına bakıldığında sektörün üçüncü aşamanın son süreci içerisinde olduğu ve dördüncü aşama olan, işgücü ve finans piyasaları ile ekonominin geri kalanına tam anlamıyla entegre olamadığı görülmektedir.

3.4.1.2. Artan Gıda Taleplerini Karşılama Açısından Önemi

Tarımın en önemli işlevleri arasında yer alan şüphesiz insanoğlunun karnını doyurduğu ve dolayısıyla yaşamını devam ettirmesini sağlayan besinsel ürünleri üretmektir. Tarım insanın dünyada görüldüğü ilk günden bu yana bu önemli işlevini aralıksız sürdürmektedir. Balıkçılık alanının tarım sektörüne dâhil edip, tarım dışı sektörlerin besinsel ürün mallar üretme çabalarını dâhil etmediğimizde, tarımın insanoğlunun besinsel ihtiyacını karşılamada tek faaliyet alanı olma özelliğini korumakta olduğu görülmektedir (Dinler, 2014: 35).

Bir toplumun yeterli ve dengeli beslenmesi bireylerin sağlıklı gelişmesinde ve üretime yapacağı katkıda oldukça yüksek bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla, toplum sağlığı ve sosyo-ekonomik gelişmenin sağlanması toplum beslenmesi ile yakından ilişkilidir. Beslenmenin yeterli ve dengeli olabilmesi için insanların besinsel maddeleri satın alabilecek yeterli gelire sahip olmalarının yanı sıra satın alabilecekleri besin maddelerinin de yeterli düzeyde olması da gerekmektedir. Dünyadaki ülkelerin birçoğu nüfusunu besleyebilecek yeterli gıda maddesi sağlayamadığı için açlık sorunu ile yüz yüzedir (Kıral ve Akder, 2000: 4).

Temel ihtiyaç olarak tarımsal ürünlerin giderek daha da artan ve çeşitlenen talebinin yeterli ve güvenli şekilde karşılanabilmesi dünyadaki bütün ülkeler gibi Türkiye için de önemli bir yere sahiptir. Nüfusun hızla artması, ticaretin gelişmesi, kişi başına gelirin artması ve tüketim alışkanlıklarının farklılaşması ile kişi başına düşen tüketim artmakta bu da tarımsal üretimin istikrarlı şekilde artmasını zorunlu kılmaktadır (Arslan, 2005: 184).

Türkiye’de hayvansal ve bitkisel ürünler, ülke beslenmesinde açısından önemli bir yere sahiptir. Türkiye’de 2018 yılı itibarıyla 37,7 milyon ha olan tarımsal arazinin, %40,7’sini tahıllar ve diğer bitkisel ürünler oluştururken %9,2’ini nadas arazisi, %2,1’ni sebze bahçeleri, %9,1’ni meyve içecek ve %38,6’sını çayır ve mera arazisi oluşturmaktadır

Hem Türkiye hem de dünyada besleyici özelliği açısından önemli bir yere sahip hububat grubunun 1980-2018 yılları arası üretim yapılan alan, üretim miktarı ve alınan verim Tablo 3.2’de verilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere Türkiye’de 1980-2018 yılları karşılaştırıldığında hububat üretiminde yıllar içerisinde dalgalanmalar yaşanmış ve 2018 yılında 1980 yılına göre üretim yapılan alan sayısında düşüş yaşanmasına rağmen verimde büyük artış görülmektedir. Bunun en önemli nedenleri arasında da tarımda yaşanan teknolojik gelişmeler, çiftçinin daha bilinçli hale gelmesi, iş gücü verimliliğinin artması, sulama olanaklarının daha iyi hale gelmesi ve gübre kullanımı gösterilebilir.

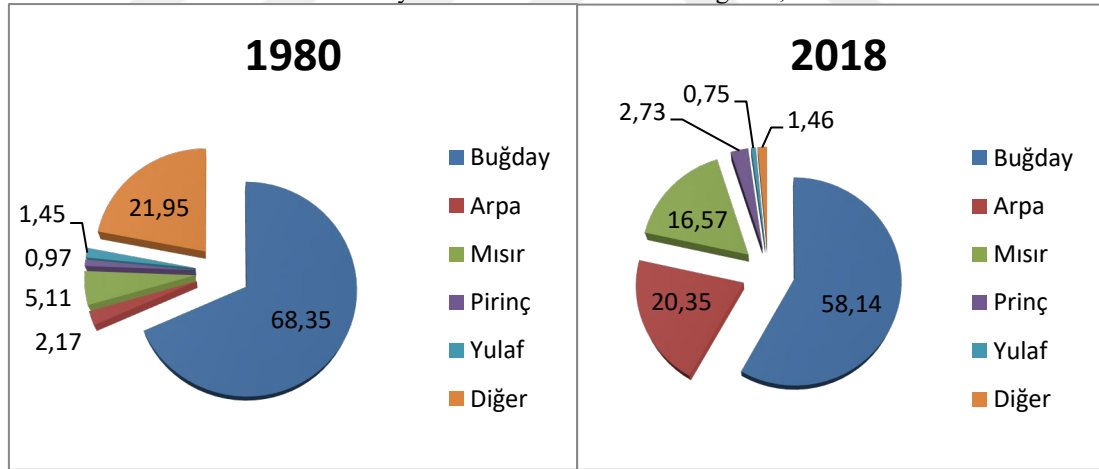
Tablo 3.2. Hububat Bitkilerinin Ekim Alanı, Üretim ve Verim Durumu

Yıllar	Üretim Yapılan Alan (1000 Hektar)	Toplam Üretim (1000 ton)	Verim (kg/Dekar)
1980	13.163.000	24.418.700	18.551
1985	13.719.650	26.493.152	19.310
1990	13.640.120	30.201.369	22.142
1995	13.692.013	28.168.560	20.573
2000	13.600.074	32.240.094	23.706
2005	13.841.315	36.464.200	26.344
2010	12.014.528	32.764.875	27.271
2015	11.679.276	38.632.438	33.078
2016	11.359.619	35.276.615	31.054
2017	11.090.361	36.126.157	32.574
2018	10.871.307	34.395.628	31.639

Kaynak: FAO

2015 yılında hububat 38.632.438 ton olmasına rağmen 2016 yılında bir azalış yaşanmış ve 35.276.615 ton olarak gerçekleşmiştir. Bu azalışın nedeni ise yüksek oranda bir önceki yıl elde edilen toplam ürün miktarının yüksek olması ve ortaya çıkan baz etkisinden kaynaklanmıştır (TOBB, 2016). Ayrıca 2015 yılında yağışların yeterli seyretmesi ve hava koşullarının iyi gitmesi de hububat üretimini etkilemiştir.

Grafik 3.2. Türkiye Hububat Grubu Üretim Dağılımı, 1980-2018

Kaynak: FAO

1980 yılında Türkiye’de buğday üretiminin çok yüksek bir orana sahip olduğu görülmektedir. Bunun en önemli nedeni ise bu dönemde özellikle Anadolu bölgesinde fırın ve unlu mamul üretiminde buğdayın kullanılması gösterilebilir. 1980 yılında hayvansal yemde mısır ve diğer besin ürünlerinin daha az kullanılması da üretim oranlarını etkilemiştir. Ayrıca bu dönemde arpa üretiminin düşük olmasının nedeni de arpanın kimyasal sanayide daha az kullanılması olarak açıklanabilmektedir.

Türkiye dünya içerisinde buğday üretiminde öne çıkan ülkeler arasında yer almaktadır. 2018 yılında üretimde buğday, mısır ve arpa üretiminin yoğun olarak gerçekleştirildiği ve toplam hububat üretiminin yaklaşık %95'inin bu ürünlerden oluştuğu görülmektedir (Grafik 3.2). Bu dönemde özellikle teknolojik gelişmeler ile hububatın kullanım alanının daha da genişlemiş olması, hayvansal besin olarak mısır kullanımının öncelikli hale gelmesi, nüfus oranında yaşanan artış, arpanın kimyasal girdilerde kullanımı ve unlu mamullerde buğday yerine diğer hububat ürünlerinin de kullanılmaya başlanması üretim oranlarını etkilemiştir.

Hayvansal ürünler yüksek protein kaynağına sahip olmakla beraber beslenmenin unsurlarını oluşturarak bireylerin vazgeçilmez besin maddeleri arasında yer almaktadır. Büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinde önde gelen sığır yetiştiriciliği üretim ve ticari değer açısından tarım piyasası içerisinde önemli bir yere sahip olmakla beraber en fazla gelişen alt sektörlerden birisi olarak kabul edilmektedir.

Büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinde önde gelen sığır yetiştiriciliğinin Tablo 3.3'de 1980-2018 yılları arası, üretim miktarı, toplam et ve süt üretim miktarı verilmiştir. Türkiye'de 1980 yılından sonra toplam sığır sayısında önemli azalmalar yaşanmış olup bu azalmaların en önemli nedenleri arasında 24 Ocak 1980 kararları sonrasında tarım sektörü üzerinde uygulanan politikalar yer almaktadır. 1980 yılından sonra sığır sayısında yükselişe geçilmesi uzun yıllar almış ve 2018 yılında 15.943 milyona ulaşmıştır

Tablo 3.3. Sığır Sayıları ve Üretim Miktarları

Yıllar	Üretim Miktarı(1000 Baş)	Toplam Süt Üretimi(1000 Ton)	Toplam Et Üretimi(Ton)
1980	15.567	7.710	130.380
1985	12.410	7.994	318.164
1990	12.173	7.960	360.704
1995	11.901	9.275	292.450
2000	11.054	8.732	354.636
2005	10.069	10.026	321.681
2010	10.723	12.418	618.584
2015	14.223	16.933	1.014.926
2016	13.994	16.786	1.059.195
2017	14.080	18.762	987.482
2018	15.943	20.036	1.003.859

Kaynak:FAO

Süt ve süt ürünleri insanların beslenmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Türkiye'de inek sütü üretimi 1980 yılında 7.7 milyon ton olarak gerçekleşmiş ve

ilerleyen yıllarda da hayvan sayısında düşüş olmasına rağmen süt üretiminde azalma söz konusu olmamıştır. Süt üretiminin de artış olması ise hayvanların beslenme olanaklarını iyileşmesi sonucu verimde artış yaşanması olarak açıklanabilmektedir. 2018 yılında ise toplam süt üretimi 20 milyon tonun üzerinde gerçekleşmiştir.

Toplumun birçoğu için vazgeçilmez gıdalar arasında yer alan ve yüksek proteine sahip kırmızı et beslenmenin temelini oluşturmaktadır. Türkiye’de ki sığır eti üretimini incelersek 1980 yılına göre 1990 yılında et üretiminde yüksek bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Et üretiminde yaşanan bu artışı bu dönemde hayvan sayısında ortaya çıkan düşüş ile açıklamak mümkündür. 1995 yılında ise toplam sığır üretim miktarında bir azalış meydana geldiği görülmekte olup bu dönemde tarım sektörüne yapılan desteklerden hayvancılığın çok faydalanmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak bu dönemde hayvan miktarında bir düşüş olmasına karşın süt üretiminde bir verim söz konusu olmuş ve toplam et üretimindeki azalış buna bağlanmaktadır. 2010 yılına gelindiğinde de et üretiminde yüksek bir artış olduğu gözlemlenmektedir. 2018 yılında da Türkiye’de toplam et üretiminin 1.003 milyon tona yükselmiştir. Görüldüğü üzere 1980’den sonra sığır sayısında düşüşler yaşanırken et üretiminde bir artış söz konusu olmuş ve bu artış hayvan başına kesim ağırlığının artmasından kaynaklanmaktadır.

Meraya dayalı bir hayvancılık faaliyeti olan koyunculuk küçükbaş hayvancılıkta önemli bir yere sahiptir. Tablo 3.4’de 1980-2018 yılları arası koyun üretim miktarı, et ve süt üretim miktarları yer almaktadır.

Koyun Türkiye’nin küçükbaş hayvan oranının %70’ni oluşturmaktadır. Türkiye’nin koyun varlığı incelendiğinde 1980 yılından 2015 yılına kadar ciddi düşüş söz konusu olup bu düşüş daha öncede bahsettiğimiz gibi 24 Ocak kararlarında uygulanan politikalardan kaynaklıdır. 2015 yılına gelindiğinde ise koyun varlığında artışlar söz konusu olmuş ve bu artışın nedenleri arasında da devletin sağlamış olduğu destekler vardır. 2018 yılında ise koyun sayısı 336 yüz bin baş olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 3.4. Koyun Sayıları ve Üretim Miktarları

Yıllar	Üretim Miktarı(1000 Baş)	Toplam Süt Üretimi(Ton)	Toplam Et Üretimi(Ton)
1980	46.026	1.147.395	239.400
1985	40.391	1.072.601	309.500
1990	43.647	1.145.015	304.000
1995	35.646	934.495	315.000
2000	30.256	774.380	321.000
2005	25.201	789.877	272.000
2010	21.794	816.832	240.000
2015	31.140	1.177.228	336.000
2016	31.507	1.160.413	338.000
2017	30.983	1.344.779	333.000
2018	33.677	1.446.271	365.806

Kaynak: FAO

Toplumun beslenmesi ve protein oranı açısından ikamesi oldukça zor olan kırmızı ete küçükbaş hayvancılıkta koyun eti de önemli katkılar sağlamaktadır. Küçükbaş hayvan oranının önemli bir kısmını oluşturan koyun üretiminde verimlilik artışı doğrudan et üretim oranını pozitif yönde etkilemektedir. Türkiye’de 1980-2018 yılları arası koyun eti üretimini incelediğimizde yıllara göre dalgalanmalar olduğu görülmektedir. 1980 yılında 2000 yılına kadar koyun eti üretiminde artış yaşanmıştır. 2018 yılına kadar koyun eti üretimi dalgalanmaya devam etmiş ve 2018 yılında 362 bin ton olarak gerçekleşmiştir.

Son olarak koyun sütü üretimini incelersek, süt üretiminde de dalgalanmalar olduğunu 1980 yılından sonra koyun sayısında azalmaya bağlı olarak koyun sütü üretiminin de azaldığını söyleyebiliriz.

3.4.1.3. Girdi Arzı

Ekonomik gelişme sürecinde tarım, diğer sektörlerle sağlamış olduğu üretim girdileri ile önem kazanmıştır. Özellikle ülkemizde tarım dışı sektörler arasında bulunan imalat sanayinde tarımsal girdilere bağlı endüstriler oldukça önemli bir yere sahiptir (Doğan, 2009: 377). Çünkü yurt içi kaynaklar ile tarıma dayalı sanayi işletmelerinin hammadde ihtiyaçlarının büyük bir çoğunluğu karşılanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında tarım sektörü tarıma dayalı endüstrilerin gelişmesinde ana sektörlerden birisidir. Ayrıca tarım sektörü tarıma dayalı sanayilere hammadde sağlamasının yanı sıra diğer sektörlerde üretilen mal ve hizmetlere talep oluşturarak ekonomiye katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla tarım, tarım dışı sektörleri etkileyen yani etkileşim içerisinde olan ana sektördür (Kıral ve Akder, 2000: 9). Tablo 3.5’de imalat sanayiye

hammadde olan ürünler arasında yer alan pamuk, tütün, şeker pancarı, ayçiçeği, zeytin ve haşhaş ürünlerinin ekiliş alanı, üretimi ve verim durumları yer almaktadır.

Tablo 3.5. 1980-2018 Yılları Arasında Endüstri Alanında Hammadde Olarak Kullanılan Bazı Önemli Bitkilerinin Ekiliş Alanı, Üretim ve Verim Durumu

Yıllar	Üretim Yapılan Alan(1000 Hektar)					
	Pamuk	Tütün	Ş. Pancarı	Ayçiçeği	Zeytin	Haşhaş
1980	671,7	222.9	263.3	575	491	19.4
1985	660,0	176.8	319.5	642	505	4.8
1990	641,3	320.2	377.5	714	537	9.0
1995	756.6	209.9	312.2	585	556	60.0
2000	654.1	236.5	408.1	542	600	27.5
2005	546.8	185.3	335.5	566	662	25.3
2010	480.6	81.3	328.6	641	784	51.8
2015	434.0	105.8	275.2	685	836	61.5
2016	416.0	92.5	321.9	718	845	29.9
2017	501.8	99.5	338.8	779	846	23.7
2018	518.6	93.5	290.6	734	864	45.1
	Toplam Üretim (1000 Ton)					
1980	500	228,3	6.766.0	750	1.350	15.4
1985	518	170,4	9.830.0	800	600	2.7
1990	655	296,0	13.985.7	860	1.100	5.1
1995	851	204,4	11.170.6	900	515	28.2
2000	879	200,2	18.821.0	800	1.800	11.5
2005	863	135,2	15.181.2	975	1.200	13.6
2010	816	53,0	17.942.1	1.320	1.415	36.9
2015	738	75,0	16.462.0	1.680	1.700	30.7
2016	756	74,2	19.592.7	1.670	1.730	18.2
2017	882	93,6	21.149.0	1.964	2.100	15.2
2018	976	75,2	17.436.1	1.949	1.500	26.9
	Verim (Kg / Hektar)					
1980	744	1.024	25.688	1.304	2.745	796
1985	785	964	30.757	1.245	1.186	572
1990	1.021	924	37.044	1.203	2.047	571
1995	1.130	973	35.774	1.538	925	470
2000	1.350	846	46.109	1.470	3.000	419
2005	1.580	729	45.242	1.722	1.821	538
2010	1.700	651	54.593	2.058	1.804	711
2015	1.700	708	59.804	2.453	2.031	498
2016	1.820	802	60.855	2.325	2.046	608
2017	1.760	941	62.408	2.520	2.482	642
2018	1.880	805	59.980	2.654	1.735	598

Kaynak: FAO

Pamuk yalnızca pamuk değil, çoklu bir olgudur. Çünkü bu ürün yaygın ve zorunlu kullanım alanıyla insanlık açısından, yarattığı katma değer ve istihdam olanaklarıyla da üreten ülkeler açısından oldukça önemli bir ekonomik konuma sahiptir. Pamuk işlenmesi açısından çırçır sanayisinin, çekirdeği ile yağ ve yem sanayisinin, lifi ile tekstil sanayisinin, linteri ile de kâğıt sanayisinin hammaddesi durumundadır. Ayrıca petrole seçenek olarak pamuğun çekirdeğinden elde edilen yağ, giderek daha da artan

miktarda biodizel üretiminde de hammadde olarak kullanılmaktadır. Pamuk tarımına uygun ekolojiye sahip dünya da çok az ülkede mevcut olmasından dolayı üretimin önemli bir kısmı Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu 7 ülke tarafından gerçekleştirilmektedir (Pamuk Bülteni, 2019).

Tablo 3.5'de pamuğun ekim alanı, üretimi ve verim durumu yer almaktadır. 1980-2018 yılları arasında pamuk ekim alanının da dalgalanmalar görülmektedir. Bu dalgalanmaların nedeni ise özellikle son dönemde gelişen alternatif ürünlerin varlığı, fiyatlarda meydana gelen değişiklikler, destek politikalarının farklılaşması, köyden göç oranında yaşanan artış, miras yolu ile bölünen araziler sonucu ekilen pamuk alanlarında daralmalar olarak açıklanabilmektedir. 1980 yılında 671.7 bin hektarken 2018 yılında bu alan 518.6 bin hektara inmiştir. Türkiye'de pamuk ekim alanının yaşanan bu düşüşe rağmen pamuk üretim oranı verimde artışı sayesinde çok fazla etkilenmemiştir. 1980 yılında 500 tonluk üretim ile 744 kg/ha seviyesinde verim elde edilirken 2018 yılında 976 ton üretim ile 1.880 kg/ha seviyesinde verim elde edilmiştir.

Tütün dünya tarım tarihi içerisinde en çok yayılış gösteren tarımsal ürünler arasında yer almaktadır. Bu ürün farklı coğrafi koşullara kısa zamanda ve oldukça iyi şekilde uyum sağlayabilmesinden dolayı da adaptasyon kabiliyeti en iyi tarımsal ürünler arasındadır. Tütün, tütün sanayinin hammaddesini oluşturmasının yanı sıra tohumlarının içerdiği yüksek yağ oranıyla boya ve sabun sanayinde, kolonya ve esans imalinde kullanılmaktadır. Ayrıca içeriğindeki nikotin sayesinde zirai ilaç imalinde de kullanılmaktadır (Şahin ve Taşlıgil, 2013: 75-76) .

Tütün ülkemiz için önemli bir noktadayken ilerleyen zamanlarda sağlığa olan zararı nedeniyle bazı kararlar alınmıştır. Alınan bu kararlar sonucu tütün ekim alanlarına sınırlamalar getirilmiş ve 1994 yılında tütün ekimi ile ilgili kota konulmuştur. 1980-2018 yılları arası tütün ekim alanlarını incelediğimiz de 1995 yılından sonra bu alanların daralmaya başladığı görülmektedir. 1980 yılın da 222.9 bin hektar olan tütün ekim alanı 2018 yılında 93.5 bin hektara kadar düşmüştür. Ekim alanlarında ki düşüşe paralel olarak toplam üretim miktarlarında da düşüşler söz konusu olmuştur. Özellikle 1996 yılında insan sağlığına zarar vermesi nedeniyle sigara kullanımının birçok alanda yasaklanması sonucu üretimde azalmalar ortaya çıkmıştır. Üretimin

düşmesi ile birlikte tütün verimi de kademeli olarak azalmış ve 1980 yılında 1.024 kg/ha iken 2018 yılında 805 kg/ha olarak gerçekleşmiştir (Tablo 3.5).

İstihdam ve sanayiye sağlamış olduğu girdi ile önemli bir yere sahip olan şeker pancarı hem dünya da hem de Türkiye’de stratejik bir ürün olarak kabul edilmektedir. Şeker pancarının 1980- 2018 yılları arası ekim alanı, üretimi ve verimini incelersek 1980 yılında 263.3 bin hektar olan alan 2018 yılında 290.6 bin hektara yükselmiş ve üretim miktarı sırasıyla 6.766.0 bin tondan 17.436.1 bin tona ulaşmıştır. Üretimde yaşanan artışa paralel olarak verimde de artış gözlenmiş olup 1980 yılında 25.688 kg/ha olan verim 2018 yılında 59.980 kg/ha olarak gerçekleşmiştir (Tablo 3.5). Bu artışlar sadece ekim alanının artırılmasından kaynaklı olmayıp aynı zamanda şeker pancarı üretime katılan çifti sayısının da artmasında da kaynaklanmaktadır.

Ayçiçeği geleneksel bir yağ bitkisi olmakla beraber dünya da ve Türkiye’de en önemli yağ bitkilerinden biridir. Sadece yağ üretimin de kullanılmakla kalmayan bu ürün aynı zaman da sabun, plastik ve yağlı boya sanayinde de kullanılmaktadır. Ayçiçeği ekim alanı pamuktan sonra ikinci sırada yer almakta olup 1980 yılında 575 bin hektar iken 2018 734 bin hektara yükselmiştir. Ekim alanına paralel olarak üretim ve verimde de artışlar söz konusu olmuş ve üretim miktarı sırasıyla 750 bin tondan 1.949 bin tona yükselmiştir.

Sağlıklı yaşam ve beslenmeye artan ilgiden dolayı zeytinyağın hammaddesi olan zeytin üretiminin önemi artmış ve bu durum zeytin işleme sanayisine olan ilgiyi yükseltmiştir. Zeytininin ekim alanı, üretimi ve verimini inceleyecek olursak; kademeli olarak artış gösteren ekim alanı 1980 yılında 491 bin hektar olan ekim alanını 2018 yılına gelindiğinde 864 bin hektara yükselmiş ancak üretim miktarı mevsimsel şartlara da bağlı olarak kademeli bir artış gösterememiştir. 1980 yılında 1.350 bin ton olan üretim miktarı 2018 yılında 1.500 bin tona yükselmiş ve görüldüğü üzere ekim alanına paralel bir artış olmamıştır.

Haşhaş içerdiği alkoloitler bakımından dünyada ve Türkiye’de stratejik öneme sahip olan bir kültür bitkisidir. Kapsülünden elde edilen alkolitler, özellikle morfin tıpta önemli kullanım alanına sahip olup, morfinin uyuşturucu özelliği ve dolayısıyla bağımlılık yapma yönü de bulunduğundan tarımı izne tabi olan bir üründür (Özgen

vd., 2017: 4). 1980 yılında 19,4 bin hektar olan ekim alan 2018 yılında 45.1 hektara yükselmiş ve üretim de buna paralel olarak artış göstermiştir. Ancak haşhaş ekim alanı artmasına rağmen elde edilen verim daha düşük olmuştur.

3.5. Piyasa Katkısı

Tarım sektörünün piyasa katkısını somutlaştırabilmek adına tarımsal üretimin girdi talebi incelenecektir.

3.5.1. Girdi Talebi

Ülkeler tarım sektörlerini diğer ülkelere karşı rekabet edebilir düzeye getirebilmek için ileri tarım teknikleri kullanarak verimliliğin artırılması ve değeri yüksek ürün yetiştiriciliğini yaygınlaştırması gerekmektedir. Bunun sağlanabilmesi ise, tarıma girdi sağlayan endüstrilerin gelişmesine bağlıdır. Tarıma girdi sağlan endüstriler ile tarım sektörünün ilişkisi birçok şekilde ortaya çıkabilmektedir. Bunlardan kısaca bahsedecek olursak (Demirbaş ve Tosun, 2005: 30):

- Enstantif tarımın yani en yüksek verimin alınabileceği şekilde uygulanan tarım metodunun yaygınlaştırılması sulama alanlarının çoğaltılması sonucu, tarımsal girdi kullanımı yükselmekte ve sanayi ürünlerine olan talep tarım sektöründe artmaktadır.
- Tarıma girdi olarak kullanılan sanayi ürünlerine duyulan talebin artması bu sanayilerin gelişmesine ve yeni yatırımların ortaya çıkmasına olanak sağlamaktadır.
- Modern tarım metotlarının kullanılması üretim ve verimlilikte artış sağlamaktadır. Bu artış tarım kesiminin gelir seviyesini yükselterek yaşam koşullarının daha iyim hale gelmesine yol açmaktadır. Ayrıca bu durum diğer sanayi mallarına olan talebi de artırmaktadır.
- Üretim ve verim artışı tarıma dayalı sanayilerin gelişmesine ve artmasına katkıda bulunmaktadır.

Tablo 3.6. Gübre ve Traktör Kullanımı (1980-2018)

Yıllar	Gübre Kullanımı(Toplam BBM) (1000 Ton)	Traktör Kullanımı
1980	1.455	436
1990	1.887	704
1995	1.700	777
2000	2.088	941.835
2005	2.067	1.022.365
2010	2.103	1.096.683
2015	2.202	1.260.358
2016	2.807	1.273.531
2017	2.644	1.306.736
2018	2.164	1.332.139

Kaynak: TÜİK, FAO (Not: Gübre kullanım miktarına ilişkin veriler TÜİK’den Traktör kullanım miktarlarına ilişkin veriler FAO’dan alınmıştır).

Not: GSYH ve GSYH büyüme oranına ilişkin veriler WDI’ dan, dış ticaret ve işsizlik oranlarına ilişkin veriler TÜİK’ ten alınmıştır).

Tarımdaki teknolojik gelişmeler tarımsal endüstrilerin üretmiş oldukları gübre, ilaç, yem ve makine gibi girdilere olan talepleri hızla artırmaktadır. Özellikle dünya da ve Türkiye’de artan besin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için yeni tarımsal alanların tarıma açılması sağlanmaya çalışılmış ancak bu sınırlara ulaşıldığı için tarımsal üretimin artırılmasında tek yol birim alandan elde edilen verimin artırılması olmuştur. Birim alandan elde edilecek verimin artırılması ise tarımsal üretimde çok hızlı sonuç veren bir girdi olarak gübre kullanımını ile sağlanmıştır. Tarımda kullanılan gübre kullanımı ise Tablo 3.6’da yer almakta olup 1980 yılında 1.455 bin ton olan kullanım miktarı 1990 yılında 1.887 bin tona ulaşmış ancak 5 Nisan istikrar programı kapsamında tarıma sağlanan destekler gübre kullanım miktarını etkilememiş aksine 1995 yılında gübre kullanım miktarı 1.770 bin tona inmiştir. 2000 yılında ise 1995 yılına göre kayda değer bir artış söz konusu olmuş ve bu artış 2016 yılına kadar devam etmiştir. 2017 ve 2018 yıllarında gübre kullanım miktarı düşüş eğilimi göstererek 2018 yılında 2.164 bin ton olarak gerçekleşmiştir.

Tarımda makineleşmenin en son aşaması ve en önemlisi olan traktör, gerek Türkiye gerekse dünya tarımı için oldukça önemli bir yere sahiptir. Dünya tarım istatistikleri için traktör önemli bir araçtır. Diğer bir ifade ile ülkenin tarımsal gelişme işlevi traktörün varlığı ve fazlalığıyla değerlendirilmektedir. Tablo 3.6’da görüldüğü üzere önemli tarımsal girdiler arasında yer alan gübre ve traktör kullanımı gittikçe daha yaygın hale gelmeye başlamıştır. 1980 yılında 436 adet olan traktör sayısı 2018 yılında 1.332.139 olmuş ve çok yüksek bir artış sağlamıştır. Tarım makineleri imalat sanayinde traktörler yanında sağlanan girdiler arasında motorlu biçme makineleri

ekim-dikim makineleri, çeşitli toprak işleme makineleri, gübreleme makineleri, hasat-harman makineleri, koruma ve sulama araç ve donanımları, hayvansal üretim için makine ve ekipmanları, başta olmak üzere geniş bir üretim çeşitliliği göstermektedir. Tarım alet ve makinelerinin üretim ise iç piyasa ve ihracat talebine göre gerçekleştirilmekte olup traktör kullanımına paralel olarak, diğer tarım alet ve makinelerine talep değişim göstermektedir. Traktör satışları, diğer tarım alet ve makineleri tüketiminde de etki etmektedir (Doğan, 2009: 380).

3.6. Sermaye Katkısı

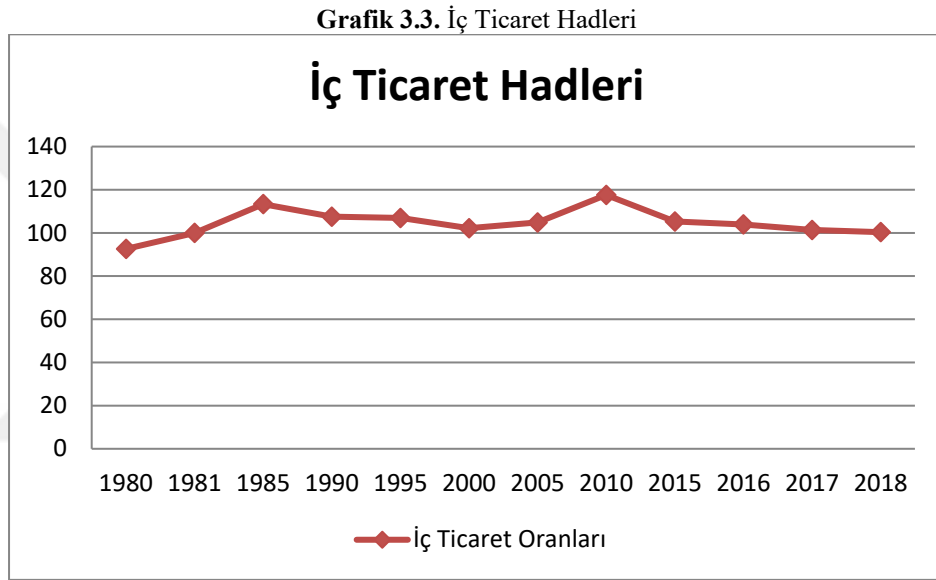
Ekonomik gelişme sürecinde tarım sektöründe ortaya çıkan sermaye birikiminin doğrudan ya da dolaylı olarak diğer sektörlerle aktarıldığı açıkça görülmektedir. Tarım sektöründen diğer sektörlerle sermaye aktarımını görebilmek için, iç ticaret hadleri ve vergilendirme incelenecektir.

3.6.1. Tarım Sektörün İç Ticaret Hadleri

İç ticaret hadleri kavramı, belirli bir sosyal kesimin özellikle tarımsal kesimin, satın alma gücünde ve ekonomik refahındaki değişimleri izlemek amacı ile kullanılmaktadır. Belli bir baz yılına göre tarım alanında yetiştirilerek piyasaya sunulan ürünlerin fiyatları, bu kesimin kendi tüketim ihtiyaçları için veya ürettiği malları yeniden üretebilmek için satın aldığı maddelerin fiyatları ile karşılaştırılmakta ve örneğin satılan tarımsal üründe bir düşüş söz konusu ise, bu durumdan tarımsal kesimin bir gelir ve refah kaybına uğradığı anlamı çıkmaktadır (Kip, 1980: 10). İç ticaret hadlerinin hesaplanması ise, çiftçinin piyasaya sunduğu ürünler karşılığında elde ettiği fiyatlar endeksinin, çiftçinin kendi tüketim ihtiyaçları veya tekrar üretimde bulunabilmek için satın aldığı girdilere ödediği fiyatlar endeksine oranıdır. Söz konusu ürünlerin çok fazla olmasından dolayı fiyatları ifade edebilmek için endeks sayıları kullanılmaktadır. Hesaplama yönteminden anlaşılacağı üzere çiftçinin ödediği fiyatlar sabitken, ödediği fiyatlar düşerse veya her iki fiyat endeksi artmakla birlikte çiftçinin elde ettiği fiyat artış daha büyük olursa, ticaret hadleri tarım sektörünün lehini döndürür. Bu durum ise fiyat değişimlerinden dolayı, aynı miktar tarımsal ürünün daha fazla sınıai ürün satın alması anlamına gelmektedir (Kip, 1980: 12). Ayrıca tarım dışı kesimlerden tarım kesimine kaynak aktarımı söz konusu olmakta ve tarım ile tarım dışı sektörler arasındaki gelir dengesizliği azalmaktadır. Tarım kesiminin aleyhine dönmesinde ise tarım

kesiminden tarım dışı kesime kaynak aktarımı söz konusudur. Tarım ile tarım dışı sektörler arasındaki gelir dengesizliği artmakta olup çiftçinin ürettiği tarımsal ürünler sonucu elde ettiği kazanç ile daha az tarım dışı mal ve hizmet alabileceği anlamına gelmektedir. Bütün fiyatlar aynı ölçüde artıp azalıyorsa da iki sektör arasında kaynak aktarımının söz konusu olmadığı anlamına gelmektedir (Yelboğa vd., 2017: 10).

Tarım, sanayi ve hayvansal ürünler kesimi endeksinden yararlanılarak tarım üretici fiyat endeksine ve tüketici fiyat endeksine göre hesaplanan İç Ticaret Hadleri Grafik 3.3'de verilmiştir.

Kaynak: İç Ticaret Oranları Yazar Tarafından Hesaplanmıştır.

Tarım kesiminin ürettiği bir birim tarım ürünü ile kaç birim tarım dışı mal ve hizmet alabileceğini gösteren iç ticaret hadleri şeklinde görüldüğü üzere incelenen dönemde genel olarak dalgalanmalar yaşanmıştır. 1980 yılında tarım aleyhine olan gelişme 1985 yılına gelindiğinde tarımın lehine gerçekleşmiş ve bu tarihte bir birim tarım ürününe karşılık olarak 1,13 birim tarım dışı mal ve hizmet alınabilmektedir. 1990 yılında 107,52 olan iç ticaret oranı, Türkiye'nin 1995 yılında DTÖ'ye üye olması, DTÖ Tarım Anlaşması yükümlülüklerini üstlenmesini de gerekli kılmış ve bu anlaşma Türkiye'ye tarımsal ürünlerin ticaretinin serbestleştirilmesi yönünde yükümlülükler getirmiştir. Aynı zamanda tarımsal üreticileri tarım ürünlerindeki rekabetin olumsuz yönlerinden koruyabilmek için tarife uygulaması esnekliği de tanımıştır. Ancak Türkiye'nin yüksek gümrük vergileri ile korumaya çalıştığı tarım sektörünün büyük oranda serbestleştirilmesi tarım sektörünü olumsuz etkilemiş ve

1995 yılından 2010 yılına kadar iç ticaret hadlerinden düşüş söz konusu olmuştur. 2010 yılına gelindiğinde iç ticaret hadlerinde düzelme yaşanmış ancak 2015 yılında tekrar düşüş söz konusu olmuş ve 2018 yılında iç ticaret oranı 100,38 olarak gerçekleşmiştir.

Sonuç olarak iç ticaret hadlerinin tarım kesiminin lehine olması, tarımsal kesim ile diğer kesimler arasındaki gelir dengesizliğini azaltarak tarım kesiminin diğer kesimlerden daha fazla mal ve hizmet almasını sağlamaktadır. Ayrıca iç ticaret haddi uygulanan tarımsal politikalar ve tarımsal desteklerden olumlu yönden etkilenirken yaşanan ekonomik krizlerde iç ticaret hadlerini olumsuz olarak etkilemektedir.

3.6.2. Tarım Sektörden Aktarılın Vergiler

Tarım sektörü, zaman içerisinde sanayi ve hizmetler sektörünün gelişimi ile GSYH içerisindeki payını giderek azaltsa da ekonomik karar mekanizmalarının ve uluslararası ekonomik ilişkilerin vazgeçilemez eko-politik enstrümanı olmaya devam etmekte olup önemli bir vergi potansiyeli de oluşturmaktadır (Tekin, 2017: 114).Önemli bir vergi potansiyeli olan bu sektörden alınan vergiler ise ‘tarımsal gelir vergisi’ ile ‘arazi vergisi’dir. Ancak bu tarımsal vergilerin kamu gelirleri içerisindeki payı oldukça düşüktür. Aslında ülkemizde tarım sektörünün hiç vergilendirilmediğini bile söyleyebiliriz (Dinler, 2014: 72).

Gelir Vergisi Kanunu’na (GVK) göre, zirai kazançlar iki şekilde vergilendirilmekte olup bunlardan biri gerçek usulde vergilendirme, diğeri stopaj (tevkifat) yoluyla vergilendirilmedir.

Gerçek usulde vergilendirilecek çiftçiler ile ilgili düzenlemeler GVK’nin 54, 55, 56, 57, 58 ve 59. maddelerinde düzenlenmiştir. Gelir Vergisi Kanununa göre zirai kazançların gerçek usulde vergilendirilebilmesi için çiftçilerin belirli seviyeleri aşmaları gerekmektedir. GVK’de belirtilen bu ölçüleri aşan çiftçiler gerçek usulde vergilendirilirler (Hayran, 2012: 11).

Zirai kazancın gerçek usulde vergilendirilmesine yönelik olarak dikkate alınacak işletme büyüklüğü ölçüleri, GVK’nin 54. maddesinde yer almakta olup bu maddeye göre (Hayran, 2012: 11);

- Ziraat gruplarına göre belirlenen işletme büyüklüğü ölçüsünü aşan,

- Bir biçerdövere veya bu mahiyetteki bir motorlu araca sahip olan,
- On yaşına kadar ikiden fazla traktöre sahip olan,
- Ziraat gruplarının birkaç tanesi içine giren zirai faaliyetlerin bir arada yapılması halinde, en fazla iki gruba ait işletme büyüklüklerinde bu guruplar için tespit olunan hadlerin yarısını aşan,
- Kendi işletmesi ve dâhil bulunduğu ortaklıklar müstakilen işletme büyüklüğü ölçüsünün altında kaldığı halde, kendi işletmesinin ve ortaklıklardaki paylarının toplamı belirlenen işletme büyüklüğü ölçüsünü aşan,
- Kendi isteği ile gerçek usulde vergilendirilmek isteyen çiftçiler, gerçek usulde vergilendirileceklerdir.

Tarım işletmelerinin büyük çoğunluğu stopaj yoluyla gelir vergisi ödemektedirler. Stopaj yöntemine göre ürünlerin satışı sırasında satış bedeli üzerinden belli bir oranda gelir vergisi kesintisi yapılır ve geri kalan kısım çiftçiye ödenir. Bu yöntem bir takvim yılı içinde dikkate alınacak olan tarımsal işletme büyüklüğü kanunda belirtilen işletme büyüklüğü sınırlarını aşmayan çiftçilere uygulanmaktadır. Stopaj oranları % 2 - % 4 arasında değişmekte olup ürünün ticaret borsasında tescil edilip satılması halinde, borsa harici satışlara göre daha düşük stopaj oranı uygulanmaktadır (Ceylan vd., 2014: 148). GVK'nun 94'üncü maddesi uyarınca çiftçilerin elde ettiği zirai kazançlardan ya da başka bir deyimle çiftçilerden satın alınan zirai mahsuller ve hizmetler için yapılan ödemelerden yapılacak tevkifatlar aşağıda yer almaktadır (Tekin, 2017: 116);

- a) Hayvanlar ve bunların mahsulleri ile kara ve su avcılığı mahsulleri için,
 - i) Ticaret borsalarında tescil ettirilerek satın alınanlar için %1
 - ii) (i) alt bendi dışında kalanlar için %2,
- b) Diğer zirai mahsuller için,
 - i) Ticaret borsalarında tescil ettirilerek satın alınan zirai mahsuller için %2
 - ii) (i) alt bendi dışında kalanlar için %4,
- c) Zirai faaliyet kapsamında ifa edilen hizmetler için,
 - i) Orman idaresine veya orman idaresine karşı taahhütte bulunan kurumlara yapılan ormanların ağaçlandırılması, bakımı, kesimi, ürünlerin toplanması, taşınması ve benzeri hizmetler için %2,
 - ii) Diğer hizmetler için %4,

d) Çiftçilere yapılan doğrudan gelir desteği ve alternatif ürün ödemeleri için %0.

GVK'nun 96'ncı maddesine göre vergi tevkifatının gayrisafi tutarlar üzerinden yapılması gerekmektedir.

Gelir vergisinde stopaj yoluyla vergilendirmenin daha çok tercih edilmesinin en önemli nedeni, bu yolla vergi toplamanın işleminin daha kolay olmasıdır. Türkiye'deki tarım işletmelerinin büyük bir kısmının gelir düzeyi düşük küçük işletmelerden oluşması ve çiftçilerin eğitim düzeylerinin yeterli olmaması, gerçek usulde vergilendirmeyi önleyen önemli bir problemdir. Ayrıca, defter tutacak 4.1 milyon civarındaki tarım işletmesini denetlemenin zor olması ve vergi toplama maliyetinin artması açısından, stopaj yoluyla vergilendirmenin tercih edildiği düşünülmektedir (Doğan, 2009: 386).

Tarım kesiminden alınan bir diğer vergi türü ise emlak vergisidir. 1319 sayılı Emlak Vergisi Kanunu (EVK), Türkiye sınırları içerisinde bulunan binalardan ve arazilerden alınacak olan vergi düzenlemek amacıyla kabul edilmiştir. Yasanın 4. Maddesinde vergi muafiyet ve istisnaları düzenlenmiş olup bu maddeye göre tarımsal üretim için ayrılmış olan binaların bu yasa kapsamında vergilendirilmeyeceği açıkça belirtilmektedir. Çiftçiler kendi tarımsal faaliyetlerinde kullanmak ve kiraya vermemek şartı ile sahip oldukları, samanlık, arabalık, ağıl, kümes, koruma mahalleri, seralar ve benzeri binalar ile bekçi bina, kulübe ve barakaları vergiden muaf tutulmuştur (Ceylan vd., 2014: 149).

Bina vergisinde olduğu gibi belediye ve mücavir alan sınırları dışında olan topraklar arazi vergisinin konusu dışındadır. Ancak Yasa Koruyucu tarımsal üretimin önemi ve tarım arazisinin amaç dışı kullanımını önleyebilmek amacı ile EVK'nin 15. Maddesinde tarım arazisine yönelik bazı geçici muafıklar getirmiştir. Bunlar(Gün)

- Toprak ve topoğrafik özellikleri ve erozyon gibi sınırlayıcı faktörler sebebiyle kültür bitkilerinin yetişmelerini engelleyen araziden; bataklık, turbiyer, çorak, makilik, çalılık, taşlık ve diğer haller dolayısıyla üzerinde tarım yapılamayan alanların, ıslah önlemleriyle yeniden tarıma elverişli hale getirilmesinde 10 yıl,

- Teknik, ekonomik ve ekolojik bakımlardan gerekli koşulları taşıyan arazide yeniden fidanla dikim veya aşılama veya yeniden yetiştirme suretiyle ağaçlık, meyvelik, bağ ve bahçe meydana getirilmesinde asgari 2 yıl, azami 15 yıl süreyle arazi vergisinden muaf tutmaktır.

Görüldüğü üzere ekonomik gelişme sürecinde olan ülkemizde, tarımdan alınan vergiler çok düşük seviyededir. Ekonomik gelişmenin finansmanını sağlamada tarım sektörünün çok az olan yükü ekonomik gelişmesi belirli bir seviyeye ulaşan ülkemizde neredeyse ortadan kalkmıştır (Dinler, 2014: 74).

3.7. Sermaye Dışındaki Üretim Faktörlerinin Katkısı

Tarım sektörü yapısından kaynaklı olarak işgücüne büyük oranda ihtiyaç duymaktadır. Türkiye’de tarım sektörünün işgücü transferine sağlamış olduğu katkı incelenecektir.

3.7.1. İş Gücü Transferi

Ekonomik yaşamın insan faktörüyle birebir ilişkisi olmasından dolayı nüfus ile ekonomi arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Nüfus, çeşitli ihtiyaçların tatmin edilebilmesi için zorunlu olan mal ve hizmetlere karşı bir talep oluşturmasının yanında üretim için önemli bir unsur olan işgücü arzını da sağlamaktadır. İşgücü arzi da genel olarak 15 ve 65 yaş arası olup aktif nüfus olarak tanımlanan kesim tarafından oluşmaktadır. Ekonomik gelişme süreci ile beraber toplam nüfus içerisinde tarımsal nüfus giderek azalma yaşarken kent nüfusu artış yaşamaktadır. Yine aynı şekilde toplam istihdam içerisinde tarım sektörünün payında düşüş yaşanırken, tarım dışı sektörlerin payı artmaktadır (Memiş, 2005: 17)

Türkiye Ekonomisi’nde meydana gelen yapısal dönüşüm kentlerde tarım dışı sektörlerin gelişmesini tetiklerken, tarım sektörünün gelişiminin azalmasına neden olmuş ve kırsal alanlardan kentsel alanlara doğru göçü artırmıştır. Bu çerçevede özellikle 1950’li yıllarda tarımda makineleşme sürecinin başlaması ve bunu takiben 1980 yılında ekonomi politikalarında serbestleşmenin yaşanması sonucu tarım sektörünün ulusal ekonomiye katkısının oransal olarak azalması kırsal alanlardan kentsel alanlara doğru oluşan göçü hızlandıran faktörler arasında yer almıştır (Peker, 1999: 297)

Tablo 3.7. Türkiye’de Kent ve Kırsal Nüfusu(1980-2018)

Yıl	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kent Nüfus. Oranı(%)	Kırsal Nüfusu	Kırsal Nüfus. Oranı (%)
1980	44 736 957	19 645 007	43,9	25 091 950	56,1
1985	50 664 458	26 865 757	53,0	23 798 701	47,0
1990	56 473 035	26 865 757	59,0	23 146 684	41,0
2000	67 803 927	44 006 274	64,9	23 797 653	35,1
2007	70 586 256	49 747 859	70,5	20 838 397	29,5
2010	73 722 988	56 222 356	76,3	17 500 632	23,7
2015	78 741 053	72 523 134	92,1	6 217 919	7,9
2016	79 814 871	73 671 748	92,3	6 143 123	7,7
2017	80 810 525	74 761 132	92,5	6 049 393	7,5
2018	82 003 882	75 666 497	92,3	6 337 385	7,7

Kaynak: TÜİK

Tablo 3.7’de Türkiye toplam nüfusunun, köy ve bucaklarda oturan nüfusu temsil eden kırsal nüfusunun, il ve ilçelerde oturan nüfusu temsil eden kent nüfusunun değişimi verilmiştir. Gelişme sürecinin hızlanması ile gelişmekte olan ülkelerde tarımsal nüfusun toplam nüfus içerisindeki payı giderek azalmaktadır. Türkiye’de de benzer nitelikte bir eğilim söz konusudur. Tablo’da görüldüğü üzere 1980 yılında ülke nüfusu 44.7 milyondur. Bunun yaklaşık %43,9’luk kısmı kentsel nüfusu, %53,0’lık kısmı ise kırsal nüfusu oluşturmaktadır. 1985 yılında ise kırsal nüfusu toplam nüfus içerisinde ağırlığını kaybederek %47’e, 1990 yılında %41,’e düşmüştür. 2007 yılında ise daha önce gerçekleşen krizin etkisi ile de kırsal nüfusu oldukça düşüş yaşayarak %29,5 seviyelerine kadar inmiştir. 2010 yılında %23,7’e ve 2018 yılında da %7 seviyesine düşmüştür. Buna karşın kent nüfusunun aynı yıllarda sırasıyla %53, %76 ve %92,3 seviyelerine yükseldiği görülmektedir.

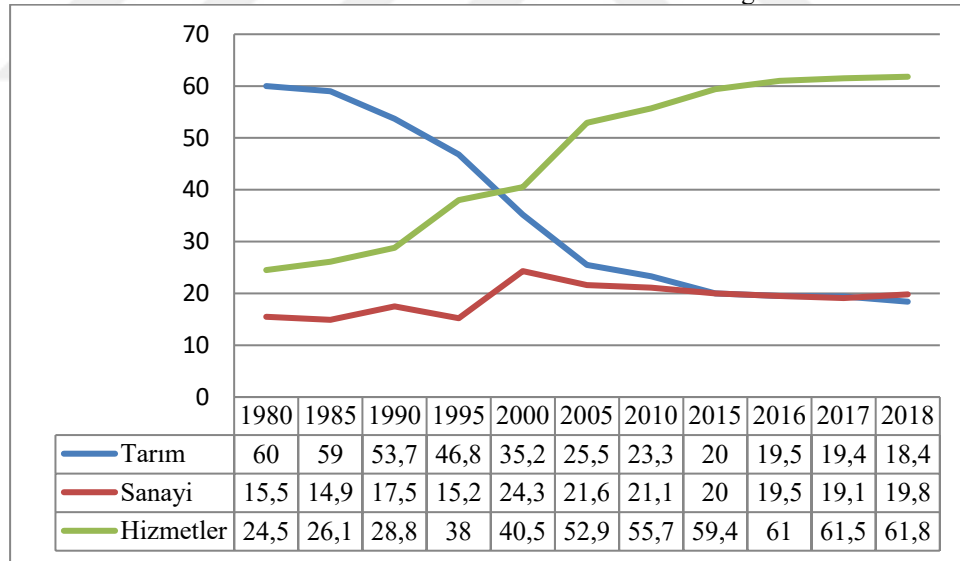
Görüldüğü üzere kırsal nüfus sürekli olarak azalma yaşamıştır. Kırsal kesimde doğurganlık oranının, kent kesimine göre daha çok olduğunu göz önüne alırsak tarım dışı sektörlerdeki artan işgücü ihtiyacının büyük bir bölümü kırsal kesimden kent kesimine doğru olan göçle beslenmiştir. Ayrıca 1970 yıllarından sonra Türkiye’de hareketlenmeye başlayan endüstriyelleşme dönemi ile köyün itici gücü, kentin çekici gücünden daha ağır basmıştır.

Köyün itici gücünü sağlayan kuvvetler ise iki ayrı kaynaktan beslenmekte olup bunlardan birincisi, geleneksel üretim yapılan kesimden sektör dışına itilen gizli işsizler, ikincisi ise üretim tekniğinin değişmesi ile makineler tarafından ikame edilen ve açıkta kalan işgücü olmuştur (Dinler, 2014: 106).

Kır nüfusunun azalarak kentlere göç etmesi sonucunda ise kentlerde plansız gelişmeler, işsizlikte ve hırsızlıkta artışlar ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni ise kentlerde giderek artan emek göçüne yeterince istihdam sağlayacak yapısal ve sektörel gelişmenin tam anlamı ile oluşmamasıdır. Ayrıca Türkiye gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında kırsal kesimden kentlere hızlı bir göç vermesine rağmen hala tarım sektöründe büyük bir nüfus istihdam etmektedir (Uzundumlu, 2012: 36).

Tüm gelişmiş ülke ekonomilerinde görüldüğü gibi, sanayileşmenin hızlanmasının en önemli nedenleri arasında tarım sektöründen sanayi sektörüne sağlanan işgücü transferidir. Bu sayede sanayi sektörü ihtiyaç duyduğu düşük maliyetli işgücünü kırsal kesimden karşılamıştır. Tarım sektöründe çalışan kişilerin köyden kente göç ederek düşük seviyedeki ücretlere razı olması, sanayi sektöründe maliyetlerin düşük olmasını sağlamıştır. Böylelikle sanayi sektörü, sermaye birikiminin bir bölümünü, şüphesiz tarımdan dışarıya aktarılmış olan ucuz işgücünden elde etmiştir (Dinler, 2014: 71).

Grafik 3.4. İstihdam Oranlarının Sektörlere Göre Dağılımı

Kaynak: TÜİK

Grafik 3.4’de 1980-2018 yıllarında, Türkiye’de istihdam oranlarının sektörlere göre dağılımı yer almaktadır. Şekil detaylı incelendiğinde, 1980-2018 periyodunda tarım sektörünün istihdam oranlarında sürekli olarak azalmalar yaşanmaktadır. 1980 yılında tarım sektörünün istihdam içerisindeki payı %60 iken 1995 yılında %46,8 2000 yılında 35,2 2010 yılında 23,3 ve 2018 yılında %18,4’ gerilemiştir. Grafik 3.4’ü dikkate alırsak 2018 yılında toplam istihdamın %18,4’ü ile GSYİH’nın sadece

%5,8'ini üretebilen tarım sektörünün verimlilik sorunu yaşadığını da söyleyebiliriz. Sanayi sektörüne bakıldığında 1980 yılında istihdam içerisindeki payı %15,5 iken 2018 yılında %19,8 yükselmiş ve çok büyük bir artış göstermemiştir. Hizmetler sektörünün ise istihdam içerisindeki payı sürekli olarak artış göstermiş olup 1980 yılında %24,5 olan payı 2018 yılında %61,8 olarak gerçekleşmiştir.

Tarımsal istihdamdaki azalma eğiliminin nedenleri ise Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın (ÇSGB) Ulusal İstihdam Stratejisi (UİS 2017) belgesinde şu şekilde sıralanmaktadır: makineleşmenin neden olduğu işgücü talebinde ortaya çıkan azalma, miras yoluyla arazilerin bölünmesine ve üretim maliyetlerinin sürekli yükselmesine bağlı kırsal bölgelerde geçim olanaklarının daralması ve bütün bunlarla ilişkili olarak şehirlere zorunlu göçlerin başlamasıdır. Tarım sektörünün giderek çözülmesi ve buna bağlı oluşan göçle, bütün işgücü piyasası da yeniden şekillenmiştir. Buna göre, kırdaki eğitim ve vasıf düzeyi düşük işgücünün kentlere göçüyle birlikte, özellikle kadınların işgücüne katılımı, istihdamı ve ücretleri düşerken, kadın işsizliği de önemli ölçüde artış göstermiştir (Görmüş, 2020: 568).

Aslında ekonomik gelişme sürecinde istenilende tarım sektörünün istihdam içerisindeki payının azalmasıdır. Burada önemli olan konu tarım sektörünün işgücüne yaptığı katkının niteliği ve tarım dışı sektörlerde yaratılan yeni istihdam olanaklarıdır. Aksi takdirde, göç olgusu kentlerde sosyal ve ekonomik olarak ciddi sorunlar yaratabilmektedir. Ayrıca kalkınmayı tetikleyecek en önemli husus tarım sektöründeki istihdamın sanayi sektörüne aktarılması ile mümkündür.

3.8. Tarım Sektörünün Satın Alma Gücündeki Değişimler

Tarımsal ürün fiyatlarının ucuz olması, tarım dışı sektörlerin arz potansiyeli açısından olumlu gibi gözükse de, talep açısından bakıldığında düşük fiyatlar aslında tarım dışı sektörlerin aleyhine olabilmektedir. Çünkü tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşük olması tarım sektörünün satın alma gücünü de düşürmekte ve tarım dışı sektörlerin ürünlerine olan talebi de azaltabilmektedir.

Tablo 3.8 'de tarımsal girdiler ile tarımsal ürün arasındaki değişim oranlarını incelediğimizde 1980 yılında 1 Kg. buğday ile 0,38 litre mazot alınabilirken 1985 yılında bir artış söz konusu olmuştur. 1990 yılında bu miktar tekrar azalmış olup 1995 yılında tarıma sağlanan destekler ile de 1 kg buğday ile alınabilecek mazot

artışa geçmiştir. Ancak 2000 yılından sonra Türkiye'nin de bir kriz dönemi içerisine girmesi ile beraber alınabilecek mazot miktarı 2018 yılına kadar sürekli bir azalış trendi içerisine girmiş ve 2018 yılında 1 kg buğday ile alınabilecek mazot miktarı 0,16 litre olarak gerçekleşmiştir. 38 yıllık süreç içerisinde çiftçinin mazot girdi maliyeti yükselmiştir.

Mısır açısından mazot alım gücü incelendiğinde 1980 yılında 1 Kg. mısır ile 0,50 litre mazot alınabilirken 2018 yılına gelindiğinde mazot girdi maliyetinde yükselme olduğu gözlenmiş ve 1 Kg. mısır ile 0,14 litre mazot alınabilmiştir.

Soya açısından incelendiğinde ise, 1980 yılında 1 Kg. ile nerdeyse bir litre mazot alınabilirken 2018 yılında bu miktar 0,29 litreye düşmüştür. Görüldüğü üzere tarımsal ürünlerin reel değer kaybı, çiftçilere yönelik her yıl azalma eğilimi göstermektedir

Tablo 3.8. Seçilmiş Tarımsal Ürünler ile Alınabilecek Mazot Miktarı

Yıllar	Buğday Fiyatı (TL/Kg.)	Mısır Fiyatı (TL/Kg.)	Soya Fiyatı (TL/Kg.)	Mazot Fiyatı (TL/Lt.)
1980	10.99	13.02	23	26
1985	66.00	66.00	121	165
1990	527.00	504.00	738	1.445
1995	9.066	8.397	13.360	18.817
2000	102.948	102.999	146.672	448.900
2005	0,37	0,39	0,49	1,9
2010	0,54	0,47	0,86	2,84
2015	0,78	0,66	1,09	3,78
2016	0,81	0,66	1,15	4,57
2017	0,89	0,75	1,32	5,04
2018	0,96	0,85	1,73	5,95

Kaynak: TUIK

Tablo 3.9. Tarımsal Ürün / Mazot Paritesi

Yıllar	1 Kg Buğday İle Alınan Mazot Miktarı	1 Kg Mısır İle Alınan Mazot Miktarı	1 Kg Soya İle Alınan Mazot Miktarı
1980	0,38	0,50	0,88
1985	0,40	0,40	0,73
1990	0,36	0,34	0,51
1995	0,48	0,44	0,70
2000	0,22	0,22	0,32
2005	0,19	0,20	0,25
2010	0,19	0,16	0,30
2015	0,20	0,17	0,28
2016	0,17	0,14	0,25
2017	0,17	0,14	0,26
2018	0,16	0,14	0,29

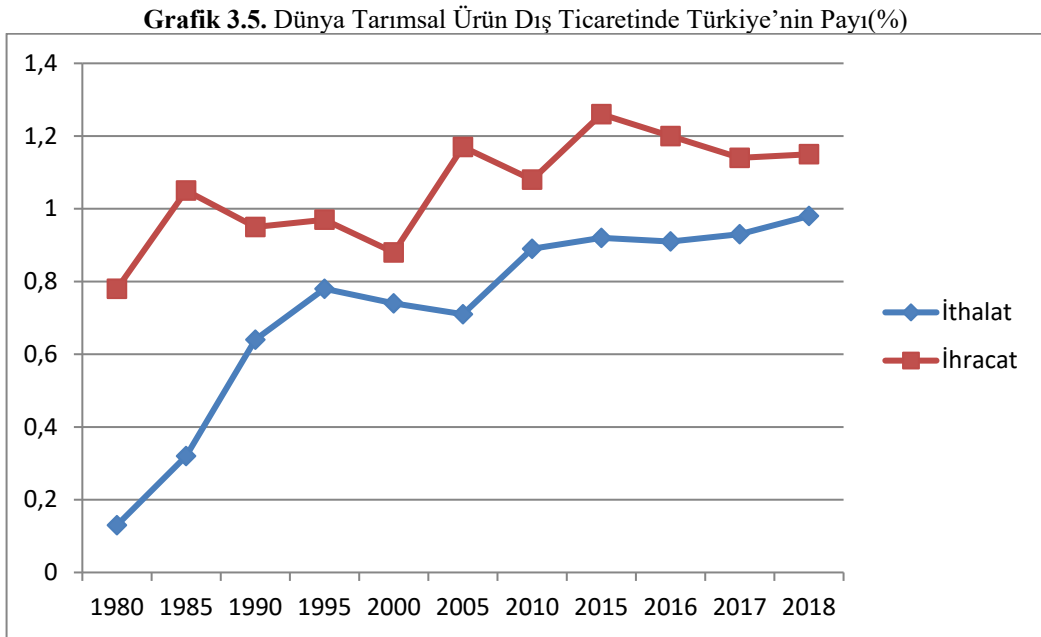
Kaynak: Yazar Tarafından elde edilmiştir.

Sonuç olarak tarım sektörü için önemli bir girdi olan mazotun fiyatında yaşanan artış çiftçiye olumsuz yönde etkilemektedir. Mazot maliyetinden kurtulmak isteyen çiftçi ise ya tarlasında traktör kullanım oranını azaltarak eski usulde üretim yolunu tercih edecek ya da üretim yapmaktan vazgecektir.

3.9. Tarım Sektörünün Dış Ticaretteki Yeri

Tarım sektörü, gelişen bir ekonomide zorunlu yatırım mallarının ithalatı için ihtiyaç duyulan döviz gelirinin en önemli kaynağını oluşturmaktadır. Türkiye ekonomisi içinde tarım sektörü önemli bir döviz kaynağı oluşturmuştur. Ancak tarımın diğer ekonomik katkıları gibi döviz katkısı da ekonomi gelişme gösterdikçe azalma eğilimine girmiş ve Türkiye’de tarımın ihracattaki payı yıllar itibariyle azalma göstermiştir.

Ekonomik gelişmenin ilk aşamalarında Türkiye’nin ihracatı büyük oranda tarımsal ürünler ile gerçekleşirken, ilerleyen dönemlerde toplam ihracat içinde ağırlıklı konuma sanayi ürünleri gelmiş olup ihracatta meydana gelen yapısal değişme sanayi ürünleri lehine gerçekleşmiştir. Aslında bu gelişme tarım ürünlerinin miktar olarak azalması yönünde değildir. Tarım ürünlerinin doğrudan ihraç edilmesinin yerine, kısmen ya da tamamen işlenerek katma değeri daha yüksek olan ürünler şeklinde dış pazara sunulduğu ve sanayi ürünlerinin ihracatı içinde önemli bir paya sahip olduğu söylenebilir.

Kaynak: FAO

Türkiye'nin dünya tarımsal ürünler dış ticaretindeki payı istenilen düzeyde olmasa bile genel olarak artış trendi göstermektedir. Grafik 3.5'de görüldüğü üzere tarım ürünleri ithalatındaki payı ihracata göre daha hızlı artış göstermektedir. 1980 yılında Türkiye'nin dünya tarımsal ihracattaki payı %0,8 iken ithalattaki payı %0,1 ile oldukça düşüktür. 24 Ocak kararları sonrası hem ihracatın hem de ithalatın desteklenmesi ile ihracat ve ithalat artış göstermeye başlamıştır. 2000 yılında krizin etkisi ile her ikisi de azalmaya başlamıştır. 2018 yılında ise Türkiye'nin dünya tarımsal ithalat ve ihracattaki payı %1 seviyelerinde bulunmaktadır. Türkiye tarım alanları bakımından dünyada 24. sırada, tarımsal ekonomik büyüklükte 7. sırada, ihracat sıralamasında ise 25. sırada yer almaktadır.

Tablo 3.10. Dış Ticarete Tarımın Payı (ISIC Rev.3, Milyon ABD Doları)

Yıllar	İhracat			İthalat		
	Toplam	Değer	Pay(%)	Toplam	Değer	Pay(%)
1980	2.910	1.629	55,91	7.909	79	1,07
1985	7.958	1.652	20,75	11.343	282	2,53
1990	12.959	2.024	15,61	22.302	1.137	5,09
1995	21.637	1.839	8,96	35.709	1.907	5,31
2000	27.774	1.659	5,97	54.502	2.123	3,89
2005	73.476	3.328	4,52	116.774	2.801	2,39
2010	113.883	4.934	4,33	185.544	6.456	3,47
2015	143.838	5.756	4,0	207.234	7.176	3,46
2016	142.529	5.397	3,78	198.618	7.041	3,54
2017	156.992	5.287	3,36	233.799	8.986	3,84
2018	167.920	5.556	3,30	223.047	9.284	4,16

Kaynak: TÜİK

Cumhuriyetin kuruluştan 1960 yılının sonuna kadar tarım sektörü Türkiye'nin ihracatının neredeyse %80'nini oluşturmaktaydı. İhraç edilen tarımsal ürünler ise genellikle pamuk, tütün ve kuru meyve gibi geleneksel ürünlerden oluşmaktadır. 1970 yıllara gelindiğinde ise tarımsal ihracat %60-70 arasında gerçekleşmiş ve 1980 yılından itibaren azalma eğilimine girmiştir.

Tablo 3.10'da görüldüğü üzere ihracat fazlası veren tarım sektörü yıllar itibariyle ithalatçı bir yapıya dönüşmüştür. 1980 yılında ülkenin toplam ihracatında tarım sektörünün payı %55,91 iken 1985 yılında %20,75'e gerilemiştir. Zamanla tarımın toplam ihracat içerisindeki payı daha da azalarak 1990 yılında %15,61'e 2002 yılında %5,97'e 2010 yılında %4,3'e, 2018 yılında ise %3,3'e kadar gerilemiştir.

1980 yılında dış ticaret alanında yaşanan serbestleşmenin etkisi ile tarımsal ürünlerin ithalatında kayda değer artışlar yaşanmıştır. Bu süreçte ihracatta önemli artışlar

yaşanmazken ithalat hızla artış göstermiş ve Türkiye'nin tarımsal konumunda köklü bir değişiklik söz konusu olmuştur (Ay ve Yapar, 2005: 25). 1980 yılında 79 milyon dolar olan tarımsal ithalatımız, 1985 yılında 282 milyon dolara yükselerek bu köklü değişimin bir nevi göstergesi olmuştur. Türkiye'nin toplam tarımsal ihracatı gibi tarımsal ithalatı da yıllar içerisinde dalgalanmalar yaşasa bile ele alınan yıllar içerisinde (1980-2018) ilk yılda gerçekleşen miktarın oldukça üstüne çıkarak 2010 yılında 6.456 milyon dolara, 2018 yılında ise 9.284 milyon dolara yükselmiştir. Tarım sektörünün ihracat miktarında önemli artışların yaşanmaması, aksine bazı yıllarda düşüş eğilimi göstermesi buna karşın tarımsal ithalatta hızlı artışların meydana gelmesi aslında Türkiye'nin tarımda kendi kendine yetebilen ülke özelliğini kaybettiğini ve dışa bağımlı hale geldiğinin bir göstergesidir.

Tarım sektöründeki dış ticaret açığının en büyük nedeni ise, uluslararası sınıflandırmada tarım ürünleri dış ticaretinde yer alan sanayi sektörünün kullandığı tarımsal hammaddelerin bulunması olarak gösterilebilir. Ancak tarım sektöründe yaşanan yapısal sorunlara ek olarak, tarıma dayalı sanayinin hammadde ihtiyacını karşılamada yetersiz ve değişen tüketici talepleri tarımsal dış ticaret açığını büyük ölçüde etkilemektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2018).

Tablo 3.11. Türkiye Meyve-Sebze İthalat ve İhracatı (Miktar: Ton, Değer: 1000 \$)

Yıllar	Meyve				Sebze			
	İthalat Miktarı	İthalat Değeri	İhracat Miktar	İhracat Değeri	İthalat Miktarı	İthalat Değeri	İhracat Miktar	İhracat Değeri
1980	547	128	382.425	339.563	0	0	101.919	50.959
1985	585	1.180	528.963	277.676	5.124	2.582	447.138	150.549
1990	98.547	16.550	790.933	613.801	22.163	4.775	410.001	288.463
1995	141.461	53.464	916.335	785.086	4.169	6.054	582.205	409.383
2000	158.986	70.370	1.084.218	793.020	11.148	11.805	679.128	349.415
2005	280.616	129.306	1.820.436	1.617.967	15.216	19.475	1.034.152	787.126
2010	315.740	194.578	2.468.581	2.908.850	39.131	54.747	1.449.040	1.392.816
2015	438.964	259.963	2.936.971	3.209.095	57.662	84.891	1.442.778	1.143.714
2016	393.825	251.170	3.175.335	3.124.670	44.702	70.293	1.444.435	1.209.610
2017	438.190	261.360	3.430.739	3.250.927	44.884	79.677	1.634.976	1.295.148
2018	404.266	216.047	3.933.561	3.447.635	40.587	58.901	1.624.652	1.385.270

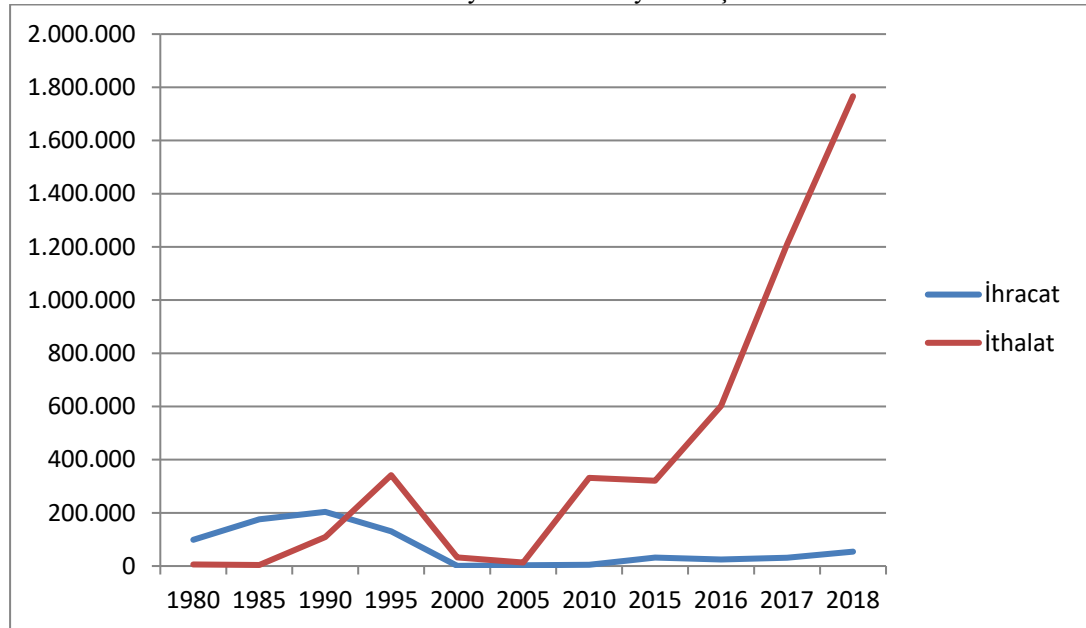
Kaynak: FAO

Meyve ve sebze tüketimi hem sağlık açısından hem de dengeli beslenme açısından oldukça faydalı olmasından dolayı gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkeler tarafından tüketimin artırılması için birçok kampanyanın yapıldığı önemli bir besindir (Akbaş vd., 2005: 96).

Türkiye sahip olduğu eşsiz doğal kaynakları sayesinde dünyada üretilen 150'ye yakın meyve sebzenin 80'nini kendi içinde üretebilmekte ve diğer ülkelere ihracatını gerçekleştirmektedir. Ancak yetişme koşulları bakımından Türkiye iklimine uymayan diğer çeşitleri ithal etmektedir. Ayrıca mevsim dışı talebin karşılanması ve gıda sanayinin hammadde ihtiyacını karşılamak amacıyla da ithalat gerçekleştirilmektedir (Akbayvd., 2005: 102-103). Bu bağlamda Tablo 3.11'de Türkiye'nin 1980-2018 yılları arasında meyve sebze ithalat, ihracat miktarları ve değerleri verilmiştir. 1980 yılında Türkiye'nin meyve ithalat değeri 128 milyon dolar iken ihracatı 339.563 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. İthalat değeri 2016 yılına kadar artış göstermeye devam etmiş ancak 2016 yılında azalmıştır. İhracat değeri ise sadece 1985 yılında düşüş yaşamış olsa da ilerleyen yıllarda sürekli artış göstermiştir.

Sebze ithalat, ihracat değerleri incelendiğinde ise Türkiye'nin 1980 yılında hiç sebze ithalatı yapmadığı tabloda açıkça görülmektedir. 2018 yılına gelindiğinde ise, 1980 yılında hiç sebze ithalatı yapmayan Türkiye 58.901 milyon dolar değerinde sebze ithalatı yapmıştır. Sebze ihracatı ise 1980 yılında 50.959 milyon dolar iken 2018 yılında oldukça yükselmiş ve 1.385.270 milyar dolara ulaşmıştır. Görüldüğü üzere Türkiye meyve ve sebzede kendi kendine yetebilen bir ülke konumundadır.

Grafik 3.6. Türkiye'nin Canlı Hayvan Dış Ticareti

Kaynak: FAO

Yüksek miktarda ve kaliteli olarak üretilen canlı hayvan dış ticarete açık ürünler arasında olup bu üründen kayda değer oranda döviz girdisi sağlanabilmektedir (Saçlı, 2007: 2). Grafik 3. 6'da Türkiye'nin 1980-2018 yılları arası canlı hayvan ithalat ve ihracat değerleri verilmiştir. Görüldüğü üzere Türkiye canlı hayvan dış ticaretinde 1980-1990 döneminde ihracat fazlası verirken 1990 sonrasında ithalat miktarını artırarak dış ticaret açığı vermiştir. Özellikle 2018 yılında canlı hayvan sektöründe 54,4 milyon dolarlık ihracat, 1,766 milyon dolarlık ithalat gerçekleştirilmiş ve dış ticaret açığı 1,711 milyon dolar olan canlı hayvan grubu sonuç olarak net ithalatçı konumuna gelmiştir.

Beslenme ve sağlık açısından taşıdığı büyük önem nedeniyle hububatlar, dünyanın en stratejik ürün grubu arasında yer almakta olup dış ticaret alanında da Türkiye için büyük önem taşımaktadır. Dünyada hububattan üretilen mamul maddelere ilişkin alıcı ülkelerin tercih ve talepleri doğrultusunda ise dış ticaret gerçekleştirilmektedir.

Türkiye hububat üretim potansiyeli yüksek olan ülkeler arasında yer almakta olup, hububat üretimi tarımsal üretimimizde büyük önem taşımaktadır. Türkiye'de üretilen bitkisel ürünler içerisinde en fazla ekilim alanlarına sahip olan ürün grubu da hububatlardır. Tarımsal üretime elverişli alanların yarısına yakın kısmında hububat tarımı yapılmaktadır. 2018 yılı itibariyle ülkemizde hububat üretimine ayrılan alanlar 10,8 milyon hektar civarında olup, hububat ekiliş alanlarının %58'inde buğday, %20'sinde arpa, %16'sında da mısır tarımı yapılmaktadır. Diğer hububat ürünleri ise toplamda %6'lık bir ekim alanına sahip bulunmaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2018).

Tablo 3.12. Türkiye'nin Hububat İthalat ve İhracatı (Miktar: Ton, Değer:1000 ABD \$)

Yıllar	İhracat		İthalat	
	Miktar	Değer	Miktar	Değer
1980	605.064	95.678	5.698	2.534
1985	686.569	106.654	1.081.822	182.538
1990	209.538	38.650	3.177.028	560.949
1995	1.796.590	218.622	2.242.326	454.792
2000	2.503.007	293.924	2.681.679	390.638
2005	3.523.116	546.686	752.432	189.608
2010	4.374.861	970.953	34.601.118	1.056.950
2015	4.110.429	1.111.133	6.300.525	1.667.127
2016	5.098.637	1.198.538	5.126.697	1.171.887
2017	5.155.844	1.185.140	7.878.279	1.726.709
2018	4.918.132	1.143.406	8.843.348	2.029.992

Kaynak: FAO

Tablo 3.12’de Türkiye’nin 1980-2018 yılları arası hububat ihracat ve ithalat miktar ve değerleri verilmiştir. 1980 yılında hububat ihracat değeri 95,678 milyon dolardır. 2018 yılı itibariyle yaklaşık 1,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ve Türkiye 1980 yılına göre hububat ihracatında önemli bir artış sağlamıştır. İhracatımızda yaklaşık 44 milyon dolarlık değeriyle mısır ilk sırayı almakta, mısırı ise yaklaşık 24 milyon dolarlık değeriyle buğday takip etmiştir. Hububat ihracatımızda en büyük ihraç pazarlarımız da Avrupa ülkeleri ve Ortadoğu olmuştur.

1980 yılı hububat ithalat değeri ise 2,534 milyon dolar iken 2010 yılı itibariyle hububat ithalat miktarında kayda değer artışlar yaşanmaya başlanmış ve 2017 yılında hububat ithalat değeri yaklaşık 1,8 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. 2018 yılında ise 2 milyar dolar seviyesine ulaşan hububat ithalatımızın 1,2 milyar dolarlık kısmını buğday ithalatı oluşturmuştur. Buğdayı 438 milyon dolar ile mısır, 144 milyon dolar ile pirinç/çeltik ithalatı izlemiştir. Son yıllarda ülkemiz hububat ithalatı önemli ölçüde artış yaşanmasının nedeni ise, hububat ürünlerinin büyük bir kısmının Dâhilde İşleme Rejimi (DİR) kapsamında ithal edildikten sonra işlenerek ihraç edilmesinden kaynaklanmaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2018).

3.10. Türk Tarımının Sorunları

1980 yılına kadar Türkiye ekonomisinde önemli bir yere sahip olan tarım sektörü 24 Ocak 1980 kararları ile uygulanmaya başlayan liberalleşme, serbest piyasa ekonomisine geçiş, sanayi ve hizmetler sektörünün gelişiminin daha da hızlanması gibi çeşitli nedenlerle gerileme yaşamaya başlamıştır. Yaşanan bu gerileme ise tarım sektöründeki çıktının azaldığı anlamına gelmemekte olup diğer sektörlerin daha hızlı büyümesinden kaynaklanmaktadır. Tarım sektörünün içerisinde bulunduğu mevcut sorunlar ise aşağıda sıralanmaktadır (Yalçınkaya 2006: 102)

- Ülkemizde geçerli olan miras hükümleri tarım arazilerinin küçük parçalar haline getirilerek küçük işletmelerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Tarım sektöründe var olan küçük işletmeler ise tarımda sermaye, teknoloji, işgücü ve girdi kullanma kabiliyetini negatif yönde etkilemektedir. Ayrıca bu durum verimlilik oranını düşürmekte ve modern tarım tekniklerinin uygulanmasına engel olabilmektedir. Sonuç olarak küçük işletmeler

sermayelerinin yetersiz olması ve sürekli artış gösteren girdilerini karşılayamadığı için tarımsal faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmaktadır.

- Ülkemizdeki tarım işletmelerinde genellikle bitkisel ve hayvansal üretimin beraber yapıldığı karma işletme tipinin ağırlıklı olması sonucu işletmelerde uzlaşmalar yaygın değildir.
- Hayvanlarda ortaya çıkan salgınlarda yetersiz kalınmıştır.
- Tarımsal üretim girdilerinin temelini oluşturan tohum, gübre, mazot, tarım ilaçları ve makinelerinde yaşanan fiyat artışları, işletme karlarını azaltmakta ve bazı işletmelerin zarar etmesine neden olmaktadır.
- Doğrudan gelir desteği sistemine geçişin sağlanması, bu durum toprağı işleyen kişi ile toprak sahibinin farklı olmasından dolayı üretimi gerçekleştiren kişilere kayda değer bir katkı sağlamayabilmektedir.
- Teknolojinin hızlı gelişmesine rağmen çiftçinin yeterli derecede eğitime sahip olamaması sonucu modern tarım aletlerinin kullanımında istenilen düzeye erişilememiştir
- Çiftçinin üretim aşamasından tüketime kadar geçen tüm süreçte ekonomik örgütlenmede yetersiz olması hem üreticiyi hem tüketiciyi olumsuz etkilemektedir.
- Son yıllarda biyo-teknolojinin gen tekniği yoluyla genleri çeşitli amaçlar doğrultusunda değiştirilen tohumların ithali ve üretiminde kullanılması ya da bu ürünlerin kendilerinin ithali; uzmanların söylediğine göre, bunun insan sağlığına, çevreye ve ürünlere etkileri tam anlamıyla bilinmiyordur.
- Türkiye'nin tarım sektörü ile ilgili önemli bir diğer sorunu ise, tarım işletmelerinin işlediği toprakların sorunlu olmasıdır. İşletmelerin ektiği toprakların dağınık parçalar halinde olması, modern teknoloji ile üretimi ve uzun vadede yatırımı engellemektedir.

SONUÇ

Tarım sektörü, toplumların yaşamlarını sürdürebilmesi için zorunlu olan temel gıda maddelerini üreten bir sektördür. Bu açıdan sektör hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için olmazsa olmaz konumdadır. Sektör yalnızca gıda maddeleri üretmekle kalmayıp, aynı zamanda işgücü transferi, döviz katkısı, hammadde temini gibi ekonomiye çeşitli katkılarda da bulunmaktadır. Sektör her ne kadar ekonomik gelişme sürecinde nispi öneminde azalma yaşasa da mutlak öneminde azalma yaşamamaktadır.

Ülke ekonomilerinin gelişmeye başlamasıyla birlikte tarımsal üretim miktar olarak artarken, tarımsal gelir de artmakta, ancak tarımın GSYH'dan aldığı pay giderek azalmaktadır. Nitekim bu durum Türkiye ekonomisi içinde benzer olmuştur. 1980 yılında %24,4 olan tarımın GSYH payı 2000 yılına gelindiğinde %50 oranında bir gerilemeyle 12,2 düzeyinde gerçekleşmiştir. 2010 ve 2018 yıllarında ise sırasıyla %9,4'e ve %5,8 olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye nüfusunun giderek artış göstermesi ile birlikte tarım sektörünün nüfusu beslemesi açısından önemi ülkemiz için daha da artmıştır. Tarım sektörü Türkiye'de 1980 yılından itibaren özellikle bitkisel üretimde önemli gelişmeler yaşamış ve üretim alanlarındaki azalmalara karşın verimde artış göstermiştir. Her ne kadar tarımsal üretim ve verimlilikte gelişmeler yaşansa da Türkiye gibi tarımsal potansiyeli yüksek bir ülke için tam anlamıyla yeterli bir verimlilik düzeyine ulaşıldığını söylemek ise pek mümkün değildir.

Türkiye'nin imalat sanayisinde tarım sektörü oldukça önemli bir yere sahiptir. Çünkü endüstriyel alanın tarımsal hammadde talebinin önemli bir kısmı yurt içi kaynaklardan karşılanmaktadır. Türkiye'de tarım sektörünün imalat sanayiye olan

katkısı tarımsal verimlilikte yaşanan artış ile tarımsal girdilere bağlı endüstrilere önemli katkılar sağlamıştır.

İç ticaret hadlerinin ekonomik gelişme sürecinde tarım sektörünün lehine olmaması tarım sektöründen diğer sektörler bir kaynak aktarımı olduğu anlamına gelmektedir. Türkiye’de tarımsal ürünlerin ticaretinin serbestleşmeye başlaması ile tarım ürünlerinin rekabeti olumsuz yönde etkilenmiş ve 1980 yılında iç ticaret hadleri tarımın aleyhine gerçekleşmiştir. 1995 yılından 2010 yılına kadar iç ticaret hadlerinden düşüş söz konusu olmuş, 2010 yılına gelindiğinde iç ticaret hadlerinde düzelme yaşanmış ancak 2015 yılında tekrar düşüş söz konusu olmuş ve bu durum 2018 yılına kadar sürmüştür. Özetle tarım sektöründe bulunan üreticilerin 1980-2018 dönemleri arasında durumları iyimser seyretmemiştir.

Tarımsal ürünlerin fiyatlarında yaşanan düşüşler diğer sektörler açısından her ne kadar olumlu gibi gözükse de aslında bu durum tarım sektörünün satın alma gücünü düşürerek tarım dışı sektörlerin ürünlerine olan talebi azaltmaktadır. Tarım sektörü için önemli bir girdi olan mazot fiyatındaki artış çiftçinin satın alma gücünü olumsuz yönde etkilemiştir. 1980-2018 dönemleri arasında mazot girdi maliyetleri oldukça yükselmiş ve bu durum Türk çiftçilerini olumsuz yönde etkilemiştir.

Gelişme süreci içerisine giren her ülke de olduğu gibi Türkiye’de de toplam nüfus içerisinde tarımsal nüfusun payı azalmaktadır. Kırdan kente göç oranı 1980 yılından sonra artmaya başlamış ve bu dönemde toplam nüfus içerisinde tarımsal nüfusun payı %56,1 iken 2000 yılında %35,1’e 2010 yılında %23,7’ye ve nihayetinde 2018 yılında %7,7’ye düşmüştür. Tarımsal nüfusun kentlere göç etmesi ile sanayi sektörünün düşük maliyetli iş gücü ihtiyacı karşılanmış ve tarım sektörünün istihdam içerisindeki payı azalmaya başlamıştır. 1980 yılında tarım sektörünün istihdam içerisindeki payı %60 iken 2000 yılında %35,2’e, 2010 yılında %23,3’e ve 2018 yılında %18,4’ e gerilemiştir. Ancak 2018 yılında toplam istihdamın %18,4’ü ile GSYİH’nın sadece %5,8’ini üretebilen tarım sektörünün verimlilik sorunu ile karşı karşıya olduğunu söylemek mümkündür.

Türkiye’nin dış ticaretinde toplam ihracat sürekli olarak artış eğilimi içerisinde. Ancak tarımsal ürünlerin ihracatı 1980 yılında Türkiye’nin serbest piyasa ekonomisine geçişi ile dalgalı bir seyir izlemeye başlamıştır. 1980 yılında tarımsal

ürünlerin toplam ihracattaki payı %55,9 iken bu oran 1990 yılında %15,6'a 2018 yılında ise %3,3 seviyesine kadar gerilemiştir. Özellikle canlı hayvan dış ticaretinde 1980-1990 döneminde ihracat fazlası verilirken 1990 sonrasında ithalat miktarında artış yaşanmaya başlanmıştır. 2018 yılında ise canlı hayvan grubu 1,711 milyon dolar değerinde dış ticaret açığı vermiş ve Türkiye canlı hayvan grubunda net ithalatçı konumuna gelmiştir.

Tarım sektöründen Türkiye'de tarımsal gelir vergisi ve arazi vergisi alınmakta olup bu vergilerin kamu geliri içerisindeki payı oldukça düşüktür. Sektör her ne kadar vergi potansiyeli yüksek gibi gözükse de aslında ülkemizde tam anlamıyla bu potansiyeli kullanılmamaktadır.

Türk tarım sektörünün gelişimi önündeki temel sorunlar ise şu şekilde sıralanmaktadır. Tarım arazilerinin miras hükümleri ile küçük parçalara ayrılması sonucu küçük işletmelerin sektörde yoğun olması, hayvansal ve bitkisel üretimin beraber yapıldığı karma işletme modelinin ağırlıklı olması, tarımsal girdi fiyatlarının yüksek olması, doğrudan gelir desteği sistemi ve çiftçinin eğitiminin gelişen teknoloji karşısında yetersiz kalması olarak sıralanabilmektedir.

Ülke ekonomisi açısından önemli bir yere sahip olan tarım sektörü 1980 yılında Türkiye'nin serbest piyasa ekonomisine geçiş yapması sonucu yeterli desteği alamamıştır. Türkiye'de tarım sektörü GSYH'nın yaklaşık %5,8'ni, toplam istihdamın %18,4'ünü, ihracatında %3,3'ünü oluşturmasıyla bir tarım ülkesi konumunda olup tarım sektörüne yeteri kadar önemin gösterilmediği ve bunun sonucunda elde edilen verimin tatminkar olmadığı bir ülke konumundadır.

KAYNAKÇA

- Acar K (2013) Osmanlı devletinde bir idari reform denemesi tuna vilayeti (1864-1867). Yayınlanmış Doktora Tezi, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara*.
- Acar M (2006) *Dtö ve Ab Işığında Türk Tarımının Geleceği*, (Orion, Yayınevi Ankara).
- Akbay C. Ve Candemir S. Ve Orhan E. (2005) Türkiye’de yaş meyve ve sebze ürünleri üretim ve pazarlaması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen Ve Mühendislik Dergisi* 8(2): 96-107.
- Akgün T (2011) Organik tarım. Güney Ege Kalkınma Ajansı. <http://geka.org.tr/yukleme/dosya/organiktarim>. Erişim Tarihi (03.06.2020).
- Akyıldız A (1993) *Tanzimant Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)* (Eren Yayınevi İstanbul).
- Altay N. O (2010) Türkiye’de Liberal Politikaların Bankacılık Sektörüne Etkileri (1847-1979). *Ege Akademik Bakış*, 10:1, . 319-350
- Arı A (2006) Türkiye’de Tarımın ekonomideki yeri ve güncel sorunları. *Çalışma ve Toplum Dergisi* 9: 61-81.
- Arslan S (2015) Tarımın Türkiye ekonomisinde yeri. *Sustainable Agriculture and Environment Proceeding Book*, 181.
- Atlı C (2020) Arşiv belgeleri ışığında Türkiye’de tarımsal durum. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi* 4(1): 47-61.
- Awokuse T. O. and Xie, R. (2014) Does Agriculture Really Matter for Economic Growth in Developing Countries? *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 1-23, Doi: 10.1111/cjag.12038
- Ay A, ve Yapar S (2005) Dünya ticaret örgütü tarım anlaşması ve Türkiye. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13: 57-80.
- Aydemir C, ve Pıçak M (2008) Ekonomik gelişme sürecinde tarım-sanayi ilişkilerinin sektörler arası bütünleşmeye etkileri, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 11: 129-147
- Barrett C, ve B, Carter M. R, ve Timmer C. P (2010) A century-long perspective on agricultural development. *American Journal of Agricultural Economics* 92(2): 447-468.
- Başol K (2012) *Türkiye Ekonomisi* (Türkmen Yayınevi).

- Bayraç H. N, ve Yenilmez F (2005) Türk tarımının ab ortak tarım politikasına uyum çalışmaları ve olası ekonomik etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6(1): 23-42.
- Bronowski J (2009) *İnsanın Yükselişi*, Çeviri: Aykut Göker, (Say Yayınları Ankara.).
- Ceylan R.F, ve Sayın C, ve Özalp M (2014) Tarımsal vergilendirme politkalarında aile çiftliğinin yeri ve önemi, *Ulusal Aile Çiftçiliği Sempozyumu 30-31 Ekim 2014*, Bildiri Metinleri,147.
- Cinemre H.A, ve Kılıç, O (2011) *Tarım Ekonomisi* (19 Mayıs Üniversitesi Yayınları, Samsun).
- Çağtay N (1947) Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergiler ve Resimler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5(5): 483-511.
- Çakır C (2000) Tanzimant Döneminde ticaret alanında yapılan kurumsal düzenlemeler: meclisler. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 1: 43-44.
- Çelik C, Muslu, M, ve Persil, Özkan, Ö (2018) Genetiği değiştirilmiş organizmalar, *Sağlık Bilimleri ve Yaşam Dergisi* 3(1):1-2.
- Çeşme V (2014) Osmanlıda ziraati modernleştirme sürecinde halkalı ziraat mektebi (1892-1928) kuruluşu ve idari yapısı. *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi* 1: 39-80.
- Çetiner S (2010) Genetiği değiştirilmiş organizma (gdo) nedir? *Sorular ve Yanıtlar 1, Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*. 10(38): 40-54.
- Deller S. C., Gould B. W., ve Jones B. (2003) Agriculture and rural economic growth. *Journal of Agricultural and Applied Economics*, 35(3), 517-528.
- Demirtaş N, ve Tosun D (2005) Türkiye'de tarımın sanayi ile entegrasyonu, ortaya çıkan sorunlar ve çözüm önerileri. *Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* 2(2): 27-34.
- Dernek Z (2006) Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze tarımsal gelişmeler. *Ziraat Fakültesi Dergisi* 1(1): 1-12.
- Diamond J (2006) *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, (Tübitak 'Popüler Bilim Kitapları) Çeviri: Ülker İnce, Ankara
- Dinler Z (2014) *Tarım Ekonomisi* (Ekin Yayıncılık 7. Baskı).
- Direk M (2012) *Tarım Tarihi Ve Deontoloji* (Eğitim Yayınevi).

- Doğan A (2007) Ekonomik gelişme sürecinde tarımın katkısı: Türkiye örneği, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 1: 365-392.
- Doğan C, Güngör F (2015) Midilli memleket sandıkları: Osmanlı devleti hakimiyetindeki midilli adalarında zirai kredi teşkilatı kurma konusunda ilk teşebbüs. *Elekttronik Sosyal Bilimler Dergisi* 14(53): 298-309.
- Doğan F. B (2016) Turgut Özal dönemi ekonomik liberalleşme. *International Turgut Özal Symposium*, 112-115.
- Doğan S (2002) Dünya tarım ürünleri ticaretinin liberalleşmesine yönelik düzenlemelerin Türk tarımına yansımaları. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (7): 18-19.
- Doğan Z, Arslan S, ve Berkman A.N (2015) Türkiye’de tarım sektörünün iktisadi gelişimi ve sorunları: tarihsel bir bakış. *Niğde Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 8: 29-41.
- Dpt (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı) (1963). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. 1968-1972).
- Dpt (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı) (1967). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. 1963-1967)
- Dpt (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı) (1972). Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı. 1979-1983.
- Dpt (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı) (1978). Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı. 1973-1977)
- Ekinci Ü (2017) Klasik dönemde Osmanlı imparatorluğunda kara yolu ulaşımını ve nakliyatı etkileyen faktörler (1500-1800). *Bellekten*, 81(291): 387-418.
- Engdahl F. W (2003) *Ölüm Tohumları* (Bilim Gönül Yayınevi). Çeviri: Oktay Sinanoğlu.
- Ensari B. C. A (2015) Dünya tarım ticaretinde dtö müzakereleri kapsamında pazara giriş uygulamaları ve Türkiye’nin tutumu. *Ab Uzmanlık Tezi*.
- Erbay R (2013) Ekonomik kalkınmada tarımın rolü: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 2(4): 5-7.
- Erdoğan N (2019) 156 yıllık tarihi, ulusal ve uluslararası kimliği ile Tc ziraat bankası aş’ının Türk ekonomisindeki rolü ve 2001 şubat ekonomik krizi sonrasındaki

- yeniden yapılandırma başarısı. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16): 79-96.
- Erkan H (2008) Cumhuriyetin Kuruluşundan Bugüne Türk Ekonomisinde Temel Dönüşümler – Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Türk Ekonomisi. Erişim:05.06.2020 <http://www.konrad.org.tr>
- Ertem B (2009) Türkiye-Abd ilişkilerinde truman doktrini ve marshall planı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12(21): 377-397.
- Eryılmaz B (2018) Tanzimant, devlet ve modernleşme. *Türk Düşüncesinde Yerli ve Milli Düşünce Sempozyumu*, 235.
- FAOSTAT (Food And Agriculture Organization of the United Nations). (2018a) Crops And Livestocks Products [Http://Www.Fao.Org/Faostat/En/#Data/ql](http://www.fao.org/faostat/en/#data/ql) (Erişim Tarihi:15.03.2020) .
- FAOSTAT (Food And Agriculture Organization Of The United Nations). (2018b) Trade Crops And Livestocks Products [Http://Www.Fao.Org/Faostat/En/#Data/ql](http://www.fao.org/faostat/en/#data/ql) (Erişim Tarihi:15.03.2020).
- FAOSTAT (Food And Agriculture Organization Of The United Nations). (2018c) Land Use “[Http://Www.Fao.Org/Faostat/En/#Data/ql](http://www.fao.org/faostat/en/#data/ql)” (Erişim Tarihi:15.03.2020).
- FAOSTAT (Food And Agriculture Organization Of The United Nations). (2018d) Macro İndicators“[Http://Www.Fao.Org/Faostat/En/#Data/ql](http://www.fao.org/faostat/en/#data/ql)” (Erişim Tarihi:15.03.2020).
- FAOSTAT (Food And Agriculture Organization Of The United Nations). (2018e) Live Animals, “[Http://Www.Fao.Org/Faostat/En/#Data/Qa](http://www.fao.org/faostat/en/#data/qa)” (Erişim Tarihi:15.03.2020).
- Görmüş A (2019) Türkiye’de tarımsal istihdamın cinsiyete dayalı yapısı ve sosyal politika önerileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi* 14(3): 563-578.
- Gültekin S (2012) Dünya ticaret örgütü, Avrupa Birliği ve Türkiye’nin tarım politikaları: karşılaştırmalı bir inceleme. *Uluslararası İktisadi Ve İdari İncelemeler Dergisi* (9): 15-20.
- Günaydın G (2006) Türkiye tarım sektörü. *Tarım ve Mühendislik Dergisi 1*: 76, 77.

- Günaydın G (2009) Tarımda teknoloji kullanımı ve bilişim. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 20(71): 89-108.
- Güner M. F (2019) The transformation from memleket sandıkları as agricultural development project to the largest bank of Turkey: the establishment and organization process of ziraat bank in Ottoman period. *Proceedings Book*, 289.
- Güran T (1980) Tanzimat döneminde tarım politikası (1835-1876). *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarih Kongresi Bildiriler* Ankara, 271-272.
- Güran T (1999) *19. Yy Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar* (İstanbul Eren Yayınları).
- Gürler A.Z (2008) *Tarım Ekonomisi* (Nobel Yayınevi).
- Hatıplı M (2010) Osmanlı toprak rejimi ve tarihsel süreç içerisinde koparatifleşme. Namık Kemal Üniversitesi FEN Bilimleri Enstitüsü Tarım Ekonomisi Ana Bilim Dalı Yayınlanmış Doktora Tezi.
- Hayran S (2012) Zirai kazançların vergilendirilmesi ve tarım işletmeciliği açısından bir değerlendirme. *Ziraat Mühendisliği* (358): 10-13.
- İloğlu A. S (1994) *Türkiye'de Zirai Kredi ve T.C Ziraat Bankası Sosyal Siyaset Konferansları* (İstanbul Üniversitesi Yayınları).
- İnalcık H (2004) *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (İstanbul Eren Yayınları).
- İnci İ (2010) Atatürk dönemi Türkiye'sinde toprak mülkiyet dağılımı ile ilgili bazı düzenlemeler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (44): 345-359.
- İnci İ. (2010) Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde tarımsal kredi konusunda gelişmeler (1923-1938). *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1: 91-116.
- İpteş C (2020) 19. Yy da Osmanlı tarımındaki dönüşümün yerel basında izlenmesi: Tuna Vilayeti örneği. *Kafkas Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi* 22: 953-972.
- KANWAR S. 2000. Does the Dog Wag the Tail or the Tail the Dog? Cointegration of Indian Agriculture with Nonagriculture. *Journal of Policy Modelling*. 22(5):533–556.

- Karabacak A, ve Direk M (2009) Tarımda küreselleşme ve Türkiye, [Http://Hdl.Handle.Net/20.500.12323/810](http://hdl.handle.net/20.500.12323/810) Erişim Tarihi: 05.06.2021
- Karabağ H (2017) Osmanlı'nın tarımsal mirası ve erken cumhuriyet döneminde kırsal kesimin kalkınmasına yönelik çalışmalar (Bursa örneğinde). *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18(32): 225-257.
- Karagül M (2016) *Dünya Ekonomisi* (Nobel Yayınevi, Ankara).
- Karimivand F. (2021) COVID-19 ve sosyo-ekonomik sonuçları: literatür incelemesi .Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi , 5 (1) , 47-61.
- Karluk S. R. (2007) *Avrupa Birliği ve Türkiye* (Beta Yayınları)..
- Kasnakoğlu H, ve Çakmak E (2001) Ulusal ve uluslararası etkin tarım politikaları, Türkiye ihracatçılar meclisi raporu, Ankara.
- Katircioglu, T. S. (2006). Causality between agriculture and economic growth in a small nation under political isolation: a Case from North Cyprus. *International Journal of Social Economics*, 33(4), 331-343.
- Kaya E, ve Kadanalı E (2020) Geçmişten günümüze lider tarımsal kredi kuruluşu: Tc ziraat bankası. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* (19): 131-152.
- Kayıran M, ve Metintaş M. Y (2021) Türkiye'nin tarım politikaları (1918-1938) *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12(1): 115-131.
- Kaynar P (2009) Genetik olarak değiştirilmiş organizmalar (gdo)'a genel bir bakış. *Türk Hijyen Ve Deneysel Biyoloji Dergisi* 66(4): 177-185.
- Kazgan G (2003) *Tarım ve Gelişme* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları İstanbul).
- Kepenek Y, ve Yentürk N (2001) *Türkiye Ekonomisi* (Remzi Kitapevi 16. Basım, İstanbul).
- Keskin Ö 0(2005) Orman ve maadin nezaretinin kuruluşu ve faaliyetleri. İstanbul Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü.
- Keyder Ç, Pamuk Ş, ve Toprak Z (1988) *Türkiye'de Tarımsal Yapılar* (Yuet Yayınları Ankara).
- Khan A.A. (2012) Kurumsal sosyal sorumluluk: Pakistan'da şeker üretim sürecini incelemek. Prakruthi, Bangalore 560084, Hindistan.

- Kıral T, ve Akder H (2000) Makro ekonomik göstergelerle tarım sektörü. *Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi*, 17-21 Ocak, Milli Kütüphane 2,1-19.
- Kip E (1980) Türkiye’de iç ticaret hadleri. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi* 1(3): 7-36.
- Koçtürk O. M, ve Gölalan M, (2010) 1923-1950 Türkiye ekonomisinin yapısal analizi. *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik* 45(2): 48-65.
- Korkut D, ve Soysal A (2013). Genetiği değiştirilmiş organizmalar. *Halk Sağlığı Uzmanları Derneği* (Hasuder).
- Memiş H (2005) Türkiye’de uygulanan uluslararası para fonu destekli istikrar programlarının tarım sektörüne etkileri. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Mutlu H (2017) Tarım kredi kooperatiflerinin sermaye birikimine etkileri:Atatürk dönemi (1935-1938). *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi* 52: 341-335.
- Oktar S, ve Varlı A (2010) Türkiye’de 1950–54 döneminde Demokrat Parti’nin tarım politikası. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 28(1): 1-22.
- Ortabağ E (2018) *Osmanlı İmparatorluğunda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon* (Türkiye Bankalar Birliği Yayınları İstanbul).
- Öğüt C (2012) Ekonomik kalkınmada tarımın rolü. *Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* 7: 3.
- Ökçün, A. G (1981) *Türkiye İktisat Kongresi, 1923*, İzmir: Haberler, Belgeler, Yorumlar (No. 262).
- Özalp B, ve Ören M. N (2014) Dünya ticaret örgütü tarım anlaşması çerçevesinde ileri tarım müzakerelerindeki gelişmeler ve Türkiye tarımı üzerine etkileri. *Turkish Journal Of Agricultural Economics* 20(1):25-26.
- Özcan G (2020) Savaş ekonomisinde vergileme anlayışı örneği “Türkiye’de 11. dünya savaşı yılları”. yönetim ve ekonomi. *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 27(2): 291-308.
- Özdemir G, Keskin G, ve Özudoğru H (2010) Türkiye’de ekonomik krizlere alternatif bir çözüm önerisi: tarımda güçlü ve etkin üretici örgütlenme modeli. IX. *Tarım Ekonomisi Kongresi*, 22-24.

- Özdoğan F, ve Develi A (2020)İktisat politikaları çerçevesinde tek parti dönemi hükümet programlarında sosyal politika hedefleri (1923-1939). *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi* 4(3): 4-36.
- Özel, H. A (2012) Ekonomik büyümenin teorik temelleri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2(1): 63-72.
- Özgen Y, ve Arslan N, ve Bayraktar N (2017) Türkiye açısından önemli bitki haşhaşın önemi ve tarımı. *Ziraat Mühendisliği* (364): 4-8.
- Özüşen, B, ve Yıldız Z (2012) Buzul çağından ilk çağa tüketimin tarihi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi* 4(7): 1-16.
- Pamuk Ş (2012) *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. (Türkiye Is Bankası Kültür Yayınları İstanbul).
- Parasız İ (2005) *Kalkınma Ekonomisi*. (Ezgi Kitabevi Bursa).
- Peker A. E (2014) Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün üretim yapısı ve karşılaştırmalı rekabet gücü. Doktora Tezi Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Peker M (1999) *Türkiye'de İçgöçün Değişen Yapısı. 75 Yılda Köylerden Şehirlere*. Tarih Vakfı Yayınları, 295-304.
- Poonyth D., Hassan R., Kirsten J., and Calcaterra M. (2001) Is agricultur sector growth a precondition for economic growth? the case os south Africa. Working Paper, 1-12.
- Quataert D (2011) Gelişim açmazı: 1888-1908 Osmanlı Türkiye'sinde ziraat bankası ve ziraat reformu. Çev. Salih Kış. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (29): 461-482.
- Saçlı Y (2007) Ab'ye uyum sürecinde hayvancılık sektörünün dönüşüm ihtiyacı. Uzmanlık Tezi, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Devlet Planlama Teşkilatı.
- Safdar İ., Maqsood, S., and Ullah, S. (2012) Impact of agriculture volatility on economic growth: A Case Study of Pakistan. *Journel Asian Development Study*, 1(2), 24-34.
- Sakal M, ve Gölçek A.G (2017) Osmanlı devletinde mali bunalım ve reform. *Sosyal Ekonomi* 25(34): 11-32.
- Sarikoyuncu A, ve Kayıran M (1998) Atatürk, cumhuriyet ve Türk tarımı: Atatürk'ün tarım politikası ve sonuçları. *Erdem*, 11(31), 215-242.

- Silier O (1981) *Türkiye’de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923–1938)* (Bogaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul).
- Şahin G, ve Taşlıgil N (2014) Türkiye’de tütün (*nicotiana tabacum* L.) yetiştiriciliğinin tarihsel gelişimi ve coğrafi dağılımı. *Doğu Coğrafya Dergisi* 18(30): 15-16.
- Şahin H (2002) *Türkiye Ekonomisi* (Ezgi Kitapevi Yayınları Bursa).
- Şahinöz A (1993) *Avrupa Topluluğunda Ortak Tarım ve Dış Ticaret Politikası* (Ankara Üniversitesi Basımevi Ankara).
- Şeker M (2007) Osmanlı devletinde mali bunalım ve ilk dış borçlanma. *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi* 2(8): 115-134.
- Şenay A (2012) Osmanlı Devleti’nde bir yol çıkmazı: İzmit-Ankara şosesi inşa ve işletme imtiyazı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3(1): 119-138.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2018) Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018):2018 Yılı Programı Ankara.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2019). Ürün Masaları Pamuk Bülteni. <https://www.tarimorman.gov.tr/Bugem/Belgeler/M%C4%B011%C4%B0%20tarım/Pamuk%20aralık%20b%C3%9c1ten%C4%B0.Pdf> (25.07.2021).
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2018) <https://tagm.ticaret.gov.tr/> (25.07.2021).
- Tekeli İ, ve İlkin S (2009)1929 *Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları* (Bilge Kültür Sanat).
- Tekin S. (2017) Tarım sektörünün vergilendirilme kapasitesi. <http://www.academia.edu>, Erişim Tarihi 30.06.2021
- Terin M., Güler, İ. O., ve Aksoy, A. (2014) Türkiye’de Tarımsal Üretim ile Tarımsal Kredi Kullanımı Arasındaki Nedensellik İlişkisi. *Iğdır Üni. Fen Bilimleri Enst. Der.*,4 (1), 67–72.
- TIFFIN, R., X. IRZ. 2006. Is Agriculture the Engine of Growth? *Agricultural Economics*, 35: 79–89.
- TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası (2021) researchgate.net/profile/Betuel-Guerer/publication/352882945_covid19_ve_kuresel_gida_guvencesi/links/60ddf438a6fdccb745fba012/covid-19-ve-kuresel-gida-guevencesi.pdf.

- Tobb (2016) Ekonomik Raporu 2015.
<https://www.tobb.org.tr/Documents/Yayinlar/2016/75-Gk-Faaliyet-Raporu.Pdf>
- Topuz A. G. H (2007) Cumhuriyet dönemi ekonomisinde tarımsal yapının incelenmesi (1923-1950). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12(3): 377-390.
- Tuna Y (2011) Tarım ürünleri fiyatlarına devlet müdahalesi ve Türkiye'de müdahale fiyat politikasının tarihçesi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 47: 1-4.
- Turan Z. (2011) Dünyadaki ve Türkiye'deki krizlerin ortaya çıkış nedenleri ve ekonomik kalkınmaya etkisi. *Niğde Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 56-80.
- TÜİK (2018a) Cari Fiyatlarla Gayri Safi Yurt İçi Hasıla. <https://datatuiik.gov.tr/kategori/getkategori?p=ulusal-hesaplar-113&Dil=1> (29ekim 2019).
- TÜİK (2018b) Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (Adnks) Veri Tabanı, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?Kn=95&Locale=Tr>, (Erişim Tarihi:20.03.2020).
- TÜİK (2018c) İşgücü İstatistikleri. <https://datatuiik.gov.tr/kategori/getkategori?p=istihdam-issizlik-ve-ucret-108&Dil=1> (30 Ekim 2019).
- TÜİK (2018d) Dış Ticaret İstatistikleri. <https://datatuiik.gov.tr/kategori/getkategori?p=dis-ticaret-104&Dil=1> (11kasım2019).
- Türkiye Vakıflar Bankası (2007) Küreselleşme Sürecinde Dünya Ve Türkiye Ekonomisinde Sektörel Yapıdaki Dönüşüm Üzerinde Bir İnceleme, Sektör Araştırmaları, Türkiye Vakıflar Bankası, Hazine Bakanlığı, Ekonomik Araştırmalar Müdürlüğü. https://www.vakifbank.com.tr/Documents/Earastirma/Kuresellesme_Surecinde_Dunya.Pdf (3 Şubat 2021).
- Türkoğlu, H (2015) Sürdürülebilir Kalkınma ve kentsel yaşam kalitesi. *Procedia-Sosyal ve Davranış Bilimleri*, 202: 10-14.
- Uluyol O (2019) 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde bankacılığın gelişimi. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* (16): 19-40.

- Uzundumlu A. S (2012) Tarım sektörünün ülke ekonomisindeki yeri ve önemi. *Journal of Agriculture Science* 22(1): 34-44.
- Win K. Won - Lin Jinding, (1992)“An Intersectoral Perspective on the Relationship between Agricultural and Industrial Sectors in Chinese Economic Development”, Issues in Agricultural Development: Sustainability and Cooperation, ed. M. Bellamy and B. Greenshields, International Association of Agricultural Economics, Occasional Paper No. 6, Athenaeum Press Ltd, Newcastle upon Tyne, UK,
- World Bank (2018a) World Development Indicators. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (30.Ekim.2019).
- World Bank (2018b) World Development Indicators. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (29.Ekim.2019).
- Yalçinkaya N, Yalçinkaya M. H, ve Çilbant C (2006) Avrupa Birliği'ne yönelik düzenlemeler çerçevesinde Türk tarım politikaları ve sektörün geleceği üzerine etkisi. yönetim ve ekonomi: *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 13(2): 97-118.
- Yapar A. G. S (2005) Türkiye'de tarımsal ekonomi ve “desteklememe” politikasının bir aracı olarak doğrudan gelir desteği sistemi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 2005(2): 21-37.
- Yapraklı S. (2007) İhracat ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik: Türkiye Üzerine ekonometrik bir analiz. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 34(Haziran), 97-112
- Yardımcı M. E, ve Kutlutürk D (2019). İkinci dünya savaşında türkiye'nin ekonomik kısıtları. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (37), 47-67.
- Yazan Ö (2017) Ziraat Bankası'nın ilk yirmi yılına ait bazı kayıtların incelenmesi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17(4): 221-237.
- Yelboğa M. N. M, ve Sayın C, ve Eryiğit F. D (2017) Türkiye'de domates üretiminde iç ticaret hadleri. *Ziraat Mühendisliği* (367): 6-12.
- Yetiz F (2016) Bankacılığın doğuşu ve Türk bankacılık sistemi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 9(2): 107-117.

Yıldız N, ve Yıldız E (2012) Mübadele meselesi ve cumhuriyet dönemi tarımsal kalkınma politikası. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14(1): 359-380.

Yiğit İ, ve Oruç E (2020) Osmanlı anadolusunda eşkiyalık ve mekan (1565-1566) 5 numaralı mühime defteri üzerinden bir değerlendirme. *Ege Coğrafya Dergisi* 25(1): 29-43.

